

Zdenka Šimončič–Bobetko

AGRARNO PITANJE U DALMACIJI IZMEĐU
DVA RATA (1918—1941)

UDK 333.013.6:1918—1941
Izvorni znanstveni rad

Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918—1941)

ZDENKA ŠIMONČIĆ-BOBETKO

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

Agrarna je problematika u Dalmaciji u promatranom razdoblju bila prilično složena. Seljaci su činili više od 80% ukupnog broja stanovnika. Većina njih živjela je na sitnim i patuljastim posjedima, a neki su obrađivali tuđu zemlju. U agrarnim odnosima postojali su i takvi oblici koji su korijene vukli iz feudalnog i ranijih razdoblja. Stoga se odmah poslije ujedinjenja u zajedničku državu, pred vlast svom žestinom postavilo pitanje razrješenja tih odnosa i rješavanje pitanja seljakove potrebe za zemljom.

Agrarno pitanje obuhvaća u najširem smislu pitanje ekonomskih zakona razvitka poljoprivrede, raspodjele i preraspodjele zemlje, klasnih odnosa i klasne borbe vezane za raspodjelu zemlje. U ovom radu obrađeno je u prvom redu pitanje preraspodjele zemlje i klasna borba vezana za raspodjelu zemlje. Težište rada zapravo je na praćenju procesa razrješavanja raznih oblika specijalnih vlasničkih odnosa i provođenju agrarne reforme u Dalmaciji.

I. POLITIČKE I GOSPODARSKE PRILIKE U DALMACIJI U GODINAMA NEPOSREDNO NAKON PRVOGA SVJETSKOG RATA

a) *Političke prilike*

Razdoblje nakon prvoga svjetskog rata obilježavaju društvene i političke suprotnosti i borbe. Nakon formiranja nove države 1918. godine, izbili su postepeno na vidjelo gotovo svi društveni i politički problemi, koji su se kasnije samo nešto modificirali. Kraljevina SHS bila je već na početku suočena s nizom poteškoća: na prvom mjestu teritorijalni integritet i međunarodno priznanje. Kada je počela Međunarodna mirovna konferencija u Parizu (siječanj 1919), još nije bila međunarodno priznata. Posebnom notom priznale su je SAD (5. II 1919) a kasnije i ostale savezničke države. Međunarodno priznanje riješeno je tek u lipnju 1919 godine.¹ Znat-

¹ *Maixner Rudolf*, Pregled vanjskih odnosa Kraljevine (Jugoslavije), *Obzor — Spomen-knjiga*, Zagreb, »Tipografija d. d.«, Zagreb 1935, 105.

nih teškoća bilo je i s razgraničenjem. Posebno je bilo aktualno pitanje buduće granice prema Italiji.² Probleme s državnom granicom imali smo i sa susjednim državama: Austrijom, Mađarskom, Rumunjskom, Bugarskom i Albanijom.³ Austro-Ugarska Monarhija prestala je postojati potkraj listopada 1918. godine. Nove države, koje su nastale otcjepljenjem od nje, proglasile su samostalnost i nezavisnost. Formirana je bila Država Slovenaca, Hrvata i Srba od onih jugoslavenskih zemalja, koje su ranije bile u njezinom sastavu. Narodno vijeće Države SHS imalo je vrhovnu vlast, a bile su formirane i pokrajinske vlade. Međutim, unatoč tome s Austro-Ugarskom su saveznici 3. studenoga 1918. godine potpisali primirje u Padovi. Prema njemu su, uz ostalo, savezničke sile zaposjele područje na istočnoj jadranskoj obali, na osnovi odredaba Londonskog ugovora iz 1915. godine, te »sve one strateške točke« koje su im se činile potrebnim radi održavanja reda.⁴ Kraljevini Italiji bilo je dano pravo da kao saveznički mandator okupira znatan dio jugoslavenskog teritorija, među ostalim i Dalmaciju. Odmah poslije potpisivanja primirja, na osnovi obećanja iz Londonskog ugovora od 26. travnja 1915. godine, talijanske su trupe okupirale obećani teritorij, bez obzira na činjenicu, što je on od kraja listopada 1918. godine bio potpuno oslobođen od austrougarske vlasti i bio pod upravom Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, odnosno zemaljske vlade za Dalmaciju. Okupaciju toga teritorija olakšavalo je to što još nije bilo riješeno pitanje priznanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, unatoč svim nastojanjima Jugoslavenskog odbora i njegovog predsjednika Ante Trumbića. Talijanske oružane snage zaposjele su do 19. studenoga 1918. godine cijelu demarkacionu liniju i imenovala komandanta — viceadmirala E. Milla za »guvernera Dalmacije, dalmatinskih i korčulanskih otoka«. Italija je inzistirala na izvršenju Londonskog ugovora, a nastojala je ići i preko demar-

² *Šišić Ferdo*, Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu, Zagreb, Matica hrvatska, 1920, 22—23, 27—29; *Krizman Bogdan*, Skripta iz diplomatske historije jugoslavenske države 1918—1941. godine, Zagreb 1973, 17—29; *Isti*, Jadransko pitanje na Pariškoj mirovnoj konferenciji (28. juna i 9. decembra 1919), *Istorija XX veka*; Zbornik radova VII, Beograd, Institut društvenih nauka, 257 343; *Šepić Dragovan*, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918, Zagreb, Školska knjiga, 1970.

³ *Janković Dragoslav*, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke Jugoslavije (komunista), *Istorija XX veka*, Zbornik radova I, Beograd, Institut društvenih nauka, 1959, 21—26.

⁴ Londonski ugovor sklopili su, 26. travnja 1915. godine, Francuska, Engleska i carska Rusija s Italijom. Tim ugovorom stavljeno je Italiji u izgled veliko teritorijalno proširenje, ako uđe u rat na strani Antante. Ugovorom je bilo predviđeno da Italija nakon završetka rata dobije na Jadranu Trst, cijelu Istru — bez Krka — uključujući Volosko, Kastav i otoke Cres i Lošinj, cijelu sjevernu Dalmaciju od Lisarice i Tribnja na sjeveru do rta Planke (Ploče) na jugu, s tim da je istočna granica slijedila vodo-djelnicu, tako da su Italiji imale pripasti sve rijeke koje utječu kod Šibenika. Sve otoke sjeverno i zapadno od dalmatinskog kopna, također je trebalo dodijeliti Italiji, osim Raba, Velikog i Malog Drivenika, Čiova, Solte i Brača. Uz dijelove na sjeveru Jadrana, Srbiji i Crnoj Gori ostavila se cijela obala od rta Planke do Drima s lukama Split, Dubrovnik, Kotor i ostalo. Vidi: *Šišić Ferdo*, Jadransko pitanje, op. cit. 6—9, *Marijanović Milan*, Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran, 1914—1917, Zagreb, JAZU, 1960 443—449; *Šitin Tonči*, Karakteristike razvitka sindikalnog pokreta u Dalmaciji do 1929. god., *Povijesni prilozi*, br. 4, Zagreb 1985, 188.

kacione linije.⁵ Nije se obazirala na prosvjede. Došlo je vrlo brzo do provokacija i incidenata s mjesnim stanovništvom i mjesnim odborima Narodnog vijeća SHS, s namjerom da se nova država oslabi iznutra. Teritorijalne pretenzije Italije došle su vrlo brzo u suprotnost s načelom narodnosti i izazvale otpor domaćeg stanovništva. Došlo je do protestnih skupština stanovnika u mnogim dalmatinskim mjestima i izvan nje protiv talijanskog zaposjedanja naše jadranske obale. Izražen je zahtjev da se respektira pravo na samoodređenje. U 35 dalmatinskih komuna (osim Obrovca) proveden je tajni referendum na kojem se 96,9⁰/₀ stanovnika izjasnilo za priključenje Jugoslaviji. Pretenzijama Italije išla je naruku i dopustljivost političkih i vojnih vrhova Kraljevstva SHS. Situacija se promijenila tek na početku prosinca 1918. godine, pošto je podijeljeno istočnojadransko priobalno područje na četiri zone. Italiji je do konačnih sporazuma u Parizu pripao teritorij obećan Londonskim ugovorom i potvrđen primirjem (II zona sa središtem u Šibeniku). Pitanje razgraničenja postavljeno je na Pariskoj mirovnoj konferenciji na početku 1919. godine. Talijanska delegacija zahtijevala je izvršenje Londonskog ugovora i svoj teritorijalni zahtjev proširila i na Rijeku. Naši delegati zahtijevali su da se poštuie etnička granica, zatraživši Goricu, Istru, Rijeku i cijelu jadransku obalu sa slobodnom lukom Trst. Jadransko pitanje ostalo je neriješeno i nakon potpisivanja Mirovnog ugovora s Njemačkom (28. VI 1919). Nakon zaključenja konferencije mira u Parizu u siječnju 1920. godine, jadransko pitanje trebalo se riješiti pregovorom između zainteresiranih strana. Završni talijansko-jugoslavenski pregovori započeli su u Rapallu 8. studenoga 1920. godine. Ugovorom o razgraničenju, koji je bio potpisan 12. studenog 1920. godine, Talijani su dobili mnogo više nego što su zatražili u toku pregovora. Italiji je pripala Istra (bez Kastva), Zadar s neposrednim zaleđem, Cres, Lošinj, Lastovo, Palagruža itd. Talijanskim državljanima na teritoriju Kraljevine SHS priznata su sva nacionalna, ekonomska i kulturna prava (bez reciprociteta). Rijeka je dobila status slobodne i nezavisne države. Tim ugovorom bilo je otcijepljeno od matice zemlje više od 600.000 Jugoslavena u Istri, Dalmaciji, Koruškoj Sloveniji i Trstu.⁶

Rapalski ugovor izazvao je nezadovoljstvo u Dalmaciji i u cijeloj zemlji. Došlo je i do demonstracija. Međutim, od Italije anektirani krajevi bili su samo odskočna daska za daljnje talijanske pretenzije. Rimskim ugovorima iz 1924. godine Italiji je prepuštena i Rijeka. Talijanska vojska nije odmah napustila Dalmaciju, pa su bili određeni točni datumi evakuacije iz tri

⁵ *Krizman Bogdan*, Planovi talijanske vrhove komande na Jadranu koncem 1918, *Pomorski zbornik*, knj. 6, Zadar 1968, 681—693; *Mitrović Andrej*, Italija i stvaranje Jugoslavije 1918. godine, Naučni skup u povodu 50-god. raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje jugoslavenske države, Zagreb, JAZU, 1969, 263—275.

⁶ O jadranskom pitanju vidi: *Krizman Bogdan*, Jadransko pitanje na Pariskoj mirovnoj konferenciji, op. cit.; *Isti*, Dalmacija na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919, *Mogućnosti*, br. 2, 3 i 4, 1958; *Isti*, Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1970, 23—60; *Isti*, Skriptna iz diplomatske historije, op. cit., 17—29; *Šepić Dragovan*, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918, Zagreb, Školska knjiga, 1970; *Mitrović Andrej*, Jugoslavija na konferenciji mira 1919—1920, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1969.

zone. Talijani su do početka srpnja 1921. godine napustili Knin, Drniš, Vrliku, Split, Trogir, Korčulu, Pag i Obrovac. Evakuacija II zone, koja je obuhvaćala sudbeni kotar Šibenik, Skradin, Benkovac, trajala je od 20. travnja do 12. lipnja 1921. godine. Uz talijansku vojsku evakuirane krajeve napustili su i iredentisti koji se povlače u Zadar. Teritorij zadarske komune bio je razgraničen tek nakon potpisivanja Santamargheritskih konvencije 23. listopada 1922. godine, odnosno nakon njihove ratifikacije. Pitanje evakuacije III zone riješila je paritetna talijansko-jugoslavenska komisija, koja se sastala u Opatiji u veljači 1923. godine. Talijanska vojska počela je na početku ožujka napuštati ove krajeve, a povlačenje je bilo završeno do polovice travnja 1923. godine iz sudbenog kotara Zadar i Biograd n/m. Zadar je tako ostao bez svoga prirodnog zaleđa (Ravnih kotara i otočkog arhipelaga), osuđen na polagano ekonomsko propadanje. Dalmacija je gubeći Zadar izgubila svoj glavni administrativni centar i značajnu saobraćajnu, privrednu i stratešku točku na srednjem Jadranu.⁷

Prema popisu iz 1921. godine, Dalmacija je imala površinu 12.732 km², od čega je pod talijanskom okupacijom bilo 6866 km². Od ukupno 88 općina u Dalmaciji, pod talijanskom je okupacijom bila 31 sa 379 naseljenih mjesta. U to je vrijeme u Dalmaciji bilo ukupno 875 naseljenih mjesta, a 43,3% bilo je pod talijanskom okupacijom.⁸

Zemaljska vlada za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu imenovana je 2. studenoga 1918. godine. Konstituirani su i općinski odbori Narodnog vijeća. Međutim, ti odbori nisu bili kadri da ostvare zahtjeve širokih slojeva dalmatinskog pučanstva, koje je usporedo s procesom nacionalnog oslobođenja priželjkivalo i provođenje velikih društvenih promjena. Ono se dijelom pretvorilo u oruđe građanske klase, koja ga nastoji usmjeriti protiv socijalnih pokreta. Buržoaska vlast u Dalmaciji nije mogla da osigura normalno snabdijevanje stanovništva prehrambenim proizvodima i da im garantira demokratske slobode. Problem očuvanja vlasti članovi privremene dalmatinske vlade stavili su u prvi plan ispred rješenja ostalih nagomilanih problema. Zemaljska vlada za Dalmaciju, u okolnostima kada je postojala realna opasnost da će Italija dobiti Dalmaciju, zatražila je 16. studenoga 1918. godine od Narodnog vijeća da što hitnije provede sjedinjenje sa Srbijom i požuri osnivanje zajedničke vlade.

⁷ *Šitín Tonči*, op. cit., 191.

⁸ Prethodni rezultati popisa stanovnika u Kraljevini SHS, Sarajevo, 1924, 2; *Mirošević Franko*, Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929. godine. *Radovi* 20, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 75—76. Dalmacija je neposredno poslije prvoga svjetskog rata u administrativnom pogledu činila cjelinu sa sjedištem u Splitu. Njezin teritorij bio je podijeljen na 88 općina, 14 kotara i 875 naseljenih mjesta. Nova teritorijalna podjela Dalmacije na dvije oblasti (splitsku i dubrovačku) uspostavljena je Vidovdanskim ustavom. Počela je funkcionirati tek 1923. godine imenovanjem velikih župana. U administrativnom pogledu, a u skladu s proklamiranim centralističkim državnim uređenjem, oblasti su ble neposredno vezane uz Ministarstvo unutrašnjih poslova i centralnu državnu vladu u Beogradu. Dalmacija je bila sve do 1926. godine u specifičnom položaju, jer nije imala općinske samouprave kao ostale oblasti u državi. Prvi izbori za općinska vijeća u Dalmaciji bili su provedeni 18. svibnja 1926. godine. Do tada su bili na čelo općina postavljeni općinski komesari, koji su bili direktno podređeni kotarskim poglavarima, a oni opet županu.

Teške socijalne prilike u Dalmaciji, posebno u gradovima, u godinama poslije prvoga svjetskog rata dovele su do nezadovoljstva radnika, što se manifestiralo u štrajkovima, tarifnim pokretima, zborovima i drugim oblicima borbe kojima su zahtijevali poboljšanje svoga položaja. Prema podacima Inspekcije rada, od 1920. do 1928. godine bila su u Dalmaciji 52 štrajka, u kojima je sudjelovalo 6400 radnika. U Dalmaciji je, također, bilo od 1922. do 1927. godine oko 40 tarifnih pokreta kojima su bila obuhvaćena 432 poduzeća s ukupno 9791 radnikom. Spomenuti broj štrajkova i tarifnih pokreta treba, međutim, uzeti samo kao približan, jer o tome nema sigurnih podataka.⁹ Radnici Dalmacije vezali su borbu za poboljšanje svoga položaja za revolucionarni pokret.

Nezadovoljni su bili, dakako, i težaci u Dalmaciji. Oni su prestali još za vrijeme rata ispunjavati svoje obveze prema vlasnicima zemlje. Odnosi na dalmatinskom selu zaostriili su se pa je pokrajinska vlada donijela posebnu naredbu (8. XII 1918) kojom je zabranjeno vlasnicima zemlje, opterećene kmetstvom, da zahtijevaju razvrgnuće takvih odnosa i odstranjenje težaka sa zemlje. Istim aktom bila je naredena obustava svih parnica radi razrješenja kmetskih pogodbi i izvršenje svih nepravomoćnih presuda. Takvi sporovi imali su se riješiti, tek pošto se prije donese zakon o razrješenju agrarnih odnosa u Dalmaciji. Nezadovoljstvo težaka manifestiralo se u organiziranju javnih zborova, demonstracijama protiv postupaka upravnih vlasti i sudova, u pritisku na te organe i u fizičkim obračunima. Zajednički skup težaka u Nerežišću na otoku Braču bio je održan u veljači 1919. godine. Tom je prilikom donesena odluka u kojoj se zahtijevalo razvrgnuće svih ugovora između težaka i vlasnika zemlje i da se svima za oduzetu zemlju dade naknada.¹⁰ Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme (25. II 1919) ohrabrile su težake u uvjerenju da im pripada zemlja koju su obrađivali. Međutim, ubrzo je nastupilo razočaranje, jer je pokrajinska vlada za Dalmaciju okružnicom od 6. IX 1919. obavijestila sudove da Prethodne odredbe još ne vrijede za područje Dalmacije.¹¹ Težaci i dalje odbijaju da daju dohodak vlasnicima zemlje. Pokrajinski težački savez za Dalmaciju uputio je na početku 1920. godine Spomenicu vladi u Beogradu. U njoj je istaknuto da postupci koji se primjenjuju prema težacima nisu u skladu s obećanjima danim prilikom formiranja zajedničke države.¹² Taj je savez organizirao težake u politički pokret, formiranjem *Težačke sloge*. Sudovi i dalje donose presude u korist vlasnika zemlje, ali se težaci suprotstavljaju njihovom izvršenju. Vlast se bojala društvene napetosti koja je postojala na dalmatinskom selu. Stoga je i Ministarski savjet konstatirao

⁹ *Mirošević Franko*, Osvrt na borbu težaka i radnika u Dalmaciji za bolji ekonomski položaj (1918—1929), *Pogledi*, Split 1986, 194—198. Inspekcija rada nije imala točne podatke o svim štrajkovima, jer nije kontrolirala rad svih poduzeća, već samo ona koja su imala više od 15 zaposlenih radnika, odnosno ona kod kojih je bila potrebna posebna zaštita na radu s obzirom na tehnologiju posla. Prema podacima iz onovremene štampe bilo je organizirano više od 80 štrajkova.

¹⁰ Agrarna reforma, uredbе, naredbe i raspisi, Zagreb, Ministarstvo za agrarnu reformu (dalje Agrarna reforma I), 1920, 223; *Mirošević Franko*, Položaj dalmatinskog težaka, op. cit., 80.

¹¹ Agrarna reforma I, op. cit., 226.

¹² *Erić Milivoje*, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. god., Sarajevo, Veselin Masleša, 1958, 380.

30. III 1920. godine »da su parnice između težaka i vlasnika radi uskrate dohotka došle u kritično stanje te da se vlast pribojava najtežih posljedica«. Težaci su išli tako daleko da su na skupštini u Splitu, u lipnju 1920. godine, donijeli odluku kojom je bilo zabranjeno davanje dohotka vlasnicima zemlje pod prijetnjom paleža i uništavanja vinograda. Iste je godine ponovo u Splitu, u kolovozu, održan zemljoradnički zbor, kojem je prisustvovalo oko 2000 težaka. Na njemu je osuđen postupak prema težacima. Težake je još više uznemirio pokušaj izvršavanja sudskih odluka o naplati dohotka prisilnim putem. Došlo je do fizičkih obračuna, a bilo je i žrtava. Pokrajinska vlada za Dalmaciju donijela je 24. VIII 1920. godine naredbu, prema kojoj su težaci i dalje obvezani davati vlasniku zemlje dohodak, ali je on smanjen, a neke su obveze i ukinute. Ukinute su obveze težaka prema crkvi, državi i općinama za njihovu zemlju. Težaci ipak nisu bili zadovoljni, pa je u Splitu održan velik zbor 5. IX 1920. godine. Na njemu je osuđena spomenuta Naredba, osuđena je i politika vlade jer nije rješavala pitanje položaja dalmatinskih težaka. Stanje na selu se ipak za neko vrijeme smirilo. Nakon potpisivanja Rapallskog ugovora, težaci Dalmacije ponovo na dnevni red stavljaju pitanje primjene Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme na to područje. Rješenjem Ministarskog savjeta od 5. III 1921. godine obustavljeni su postupci u svim agrarnim parnicama i izvršenje izrečenih mjera. To je djelovalo na smirenje prilika u Dalmaciji. Sudovi u Dalmaciji nisu se pridržavali spomenutog rješenja ali presude nisu mogli realizirati, jer im je pri izvršenju bila uskraćena asistencija policije. Težaci nisu ostali pasivni na donošenje sudskih odluka već su im se suprotstavljali. Na početku 1922. godine, u Dalmaciji je ponovo bilo mnogo protestnih zborova i sukoba težaka s vlasnicima zemlje. Velik broj težačkih zborova bio je održan u Dalmaciji u više mjesta na tzv. zemljoradnički dan 8. I 1922. godine. U svibnju 1922. godine ponovo je održano više zborova protiv zakonskog projekta o provođenju agrarne reforme u Dalmaciji. Istog mjeseca, težaci u više mjesta južne Dalmacije zahtijevaju pravično provođenje agrarne reforme. Pošto je izglađen nesporazum između Ministarstva pravde i Ministarstva unutrašnjih poslova u vezi s obvezama težaka, na početku rujna 1922. godine prilike na dalmatinskom selu naglo su se pogoršale. Naredbom od 5. IX 1922. godine osuđena je pojava protivljenja sudskim odlukama u sporovima između težaka i vlasnika zemlje zbog uskraćenog dohotka. Težacima se tom Naredbom prijetilo i kaznama. Rečeno je »da će u svakom slučaju u kome bi se išlo za tim da se na kakav način omete rad suca i sprečava izvršenje njegovih rješenja i naloga, odnosno da se ugrozi bezbednost sudskih organa i policije i ugled suda, odnosno da se vrši ma kakav pritisak na sud i sudske organe, kolovođe i podstrekači iskusit najoštrije zakonske posljedice za takva od njih počinjena krivična djela«. Prema spomenutoj Naredbi, dohodak vlasniku zemlje morali su plaćati i oni težaci koji su zemlju obrađivali u nekom od feudalnih odnosa. Međutim, provedba te Naredbe nije se mogla realizirati u praksi, jer su neplaćene obveze težaka bile kudikamo iznad njihovih materijalnih mogućnosti. Za podmirenje neplaćenih dažbina i parničnih troškova često nije bio dovoljan ni cijeli godišnji prinos seljačkih gospodarstava. Težaci su se protivili sudskim odlukama i postupcima kotarskih vlasti, pa su se odnosi toliko zaoštrili »da je u cijeloj Dalmaciji stvoreno stanje slično opsadnom stanju«. Dolazilo je do tuč-

niava sa žandarima prilikom prisilnih ovrha. Sudovi i upravne vlasti kažnjavali su teške za protivljenje sudskim odlukama i ovrhama i zatvorskim kaznama. Vlast je teške kažnjavala i zatvarala i bez sudskih odluka. Kotarska poglavarstva su ih kažnjavala za neizvršavanje sudskih presuda. Seljaci su, međutim, i dalje odbijali da daju dohodak vlasnicima zemlje. Vlasti i dalje progone seliake. Tako je 1927. godine bilo uhapšeno oko 400 osoba, među njima i velik broj teških. Oni su zajedno bili kažnjeni s nešto više od 21 godinu zatvora. U Dalmaciji je bilo u zatvoru do travnja 1928. godine ukupno 98 osoba osuđenih za politička krivična djela.¹³

Političke prilike u Dalmaciji neposredno nakon prvoga svjetskog rata, a u vrijeme kada se počela provoditi agrarna reforma, ukazuju na to da su bile obilježene ostrim sukobima naroda, ponajprije seljaka i vlasnika zemlje odnosno novih vlastodržaca, pa je to u različitim oblicima utjecalo na koncepcije, načine i tempo provođenja agrarne reforme. Prema tome, prve poslijeratne godine u Dalmaciji bile su prožete dubokim socijalnim napetostima, napose u težačkim krugovima.

b) Gospodarske prilike

Na gospodarske prilike u Dalmaciji utjecalo je, uz ostalo, s jedne strane uključivanje u zajedničko jugoslavensko tržište, a s druge okupacija našeg teritorija na Jadranu od savezničkih vojnih jedinica, a kasnije i trogodišnje zauzimanje sjeverne Dalmacije i srednjodalmatinskih otoka od Italije. Ujedinjenje u zajedničku jugoslavensku državu značilo je za privredu Dalmacije, kao i za onu ostalih područja koja su ranije bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije veliko suženje tržišta. Novo tržište bilo je siromašnije, s manjom proizvodnjom i nižom kupovnom moći od tržišta bivše Austro-Ugarske Monarhije. Velik dio ranije unutrašnje trgovine bio je prevoren u vanjsku i obratno, znatan dio vanjske u unutrašnju trgovinu. Promjena karaktera trgovine bila je praćena raznim teškoćama (deviznim, pravnim, poreznim itd.) i nizom ekonomsko-političkih problema. U zemljama koje su ranije bile u sastavu Austro-Ugarske Monarhije započela je nova trgovinska politika nakon 1925. godine, što je utjecalo na privredu Hrvatske u cjelini, pa i na onu u Dalmaciji. Novim carinskim granicama od godine 1918. Dalmacija je bila uvelike odvojena od svojih ranijih izvoznih tržišta, osobito za vino. Vino je prije prvoga svjetskog rata bilo predmet unutrašnje trgovine na cijelom području Austro-Ugarske Monarhije i to bez plaćanja carine. Dalmatinsko se vino izvozilo u Austriju, Čehoslovačku, Poljsku i drugdje. Dalmacija je godišnje imala vina za izvoz oko 600.000 hl. Poslije 1918. godine taj je izvoz vina bio naglo zakočen, i zbog politike država u koje se izvozilo, ali i naše politike prema tom proizvodu. Izvoz vina prema predratnom prometu, ocjenjivan na 48 milijuna zlatnih kruna (770 milijuna dinara poslije rata), smanjen je u razdoblju od 1921. do 1927. godine na 7 i 14 milijuna tadašnjih dinara.¹⁴ Povlačenjem novih granica bila je pogođena i industrija ribljih konzervi.

¹³ Mirošević Franko, Položaj dalmatinskog težača, op. cit., 81—85.

¹⁴ Bičanić Rudolf, Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918. Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967, 82—87.

U Dalmaciji su 1907. godine bile 24 tvornice za preradu ribe od toga 15 stranih i 6 domaćih.¹⁵ Poslije rata, broj tih tvornica smanjen je na 22, i zbog nedostatka sirovina, ali i zbog neriješenog statusa. Godine 1923. radilo je samo osam tih tvornica, zbog smanjene mogućnosti izvoza. Od tvornica u rukama domaćeg kapitala sedam je pripadalo Mardešićima (u Komiži 5 i 2 na Visu), dok je šest tvornica pripadalo poduzeću Sardina d.d. za konzerviranje morske ribe u Splitu. Uz tu industriju, svakako treba spomenuti i preradu maslinova ulja. U Dalmaciji se u dobrim godinama proizvodilo oko 60.000 kvintala maslinova ulja. Najveći proizvođač bila je Uljarska zadruga u Murteru koja je mogla dnevno proizvesti oko 60 kvintala maslinova ulja. Od većih proizvođača još spominjemo tvornicu Panek Oil Company u Makarskoj i uljarsku zadrugu u Poveljima. Inače se maslinovo ulje proizvodilo u privatnim i zadržnim uljarama manjeg kapaciteta samo za lokalne potrebe. U Omišu je bila jedna tvornica vegetabilnog ulja.¹⁶

Glavna industrijska grana u Dalmaciji bila je cementna industrija, koja je bila zastupljena s pet poduzeća od kojih su četiri bila u rukama stranog kapitala. To su bile ove tvornice: Gilardi i Bettiza d.d., Split; Jadransko anonimno društvo za portland cement d.d., Solin; Split d.d., Majdan kod Klisa; Dalmatia d.d., Kaštel Sućurac i Industrijska zajednica d.d., Ravnice kod Omiša. Posljednja tvornica bila je u rukama domaćeg kapitala. Tvornica d.d., Split imala je tvornicu »Salonit« koja je proizvodila umjetni škriljevac a bila je u Vranjicu. Uz tvornice cementa u Dalmaciji bilo je i više tupinoloma, koji su radili za unutrašnje tržište, ali i za izvoz.¹⁷

Prehrambena industrija bila je zastupljena, uz onu za konzerviranje riba i preradu ulja, i s nekoliko poduzeća koja su proizvodila tjesteninu i nekoliko mlinova koji su radili za lokalne potrebe. U Dalmaciji je bilo nekoliko većih i manjih poduzeća koja su proizvodila liker. Međutim, ta je industrija ostala bez svoga središta pripajanjem Zadra Italiji.¹⁸ S nekoliko poduzeća bila je zastupljena i tekstilna industrija.¹⁹ U oblasti kemijske industrije značajne su investicije u Sufidove tvornice cijanamida i karbida u Šibeniku i Omišu. U Splitu je poslije rata bila osnovana tvornica boja »Duga« i više manjih poduzeća koja su se bavila, uglavnom, proizvodnjom svijeća i sapuna.²⁰

U Dalmaciji je potkraj prvoga svjetskog rata bilo osnovano brodogradilište »Jug« u Splitu. Gradilo je drvene brodove i popravljalo metalne brodove i parne strojeve obalne plovidbe. Također je u Splitu osnovano 1922. godine i brodogradilište »Braća Matijević — Comp.«, koje je kasnije

¹⁵ *Toore A.*, Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru, Dalmacija 1923, Spomen-knjiga, Udružene inženjera i arhitekata, Split 1923, 159—162.

¹⁶ *Kolar-Dimitrijević Mira*, Društveno-ekonomski odnosi u Dalmaciji nakon prvog svjetskog rata, *Pogledi*, br. 3—4, Split 1986, 161—162.

¹⁷ *Šimončić-Bobetko Zdenka*, Razvoj cementne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata (1918—1941), *Povijesni prilozi*, br. 2, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1983, 97—162.

¹⁸ *Mladineo M.*, Industrija hrane, Dalmacija 1923, op. cit., 238—240.

¹⁹ *Šimončić-Bobetko Zdenka*, Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata (1918—1941), *Povijesni prilozi*, br. 1, Zagreb 1982, 179, 187.

²⁰ *Mladineo M.*, Kemijska industrija, Dalmacija 1923, op. cit. 240—243.

promijenilo ime u »Marijan« d.d. U tom brodogradilištu bio je pretežno angažiran talijanski kapital. Ono se ograničavalo uglavnom na popravke. U Splitu su bila još tri manja brodogradilišta »Pakmor«, »Košćina« i »Bulimbašić«. Osim njih, treba još spomenuti i brodogradilišta u Trogiru, na otoku Korčuli, Hvaru i Braču. Ta su brodogradilišta jedva životarila i borila se neprestano protiv nezaposlenosti. Trgovačka i ratna mornarica nabavljale su i popravljale svoje brodove, uglavnom, u inozemstvu. Nova faza u razvoju brodogradnje započela je tek poslije 1934. godine, kad je dopušten bescarinski uvoz materijala za gradnju i popravak brodova. Brodogradilište »Split« fuzioniralo se s brodogradilištem »Yarrow — jadranskim brodogradilištem d.d.« iz Kraljevice. Mala brodogradilišta za cijelo vrijeme bivše Jugoslavije nisu imala dovoljno posla.²¹

Strani kapital angažiran je u dalmatinskoj elektroprivredi i drži dvije najveće hidrocentrale (u Kraljevcu na Cetini i na Krki kod Manojlovca). U rukama stranog kapitala bili su i rudnici Siverić i Velušić. Kako se radilo o talijanskom kapitalu, ugljen prvih godina poslije prvoga svjetskog rata postaje ograničavajući faktor u daljnjoj industrijalizaciji Dalmacije jer se iz Splita sprečava promet između tih rudnika.²²

Problemi su postojali i u saobraćajnoj povezanosti Dalmacije s unutrašnjom zemljom, ali isto tako i u lošoj lokalnoj povezanosti koja je pogoršana otcjepljenjem Zadra. Neznatan pomak učinjen je izgradnjom željezničkih pruga na liniji Split—Knin, te uskotračnom prugom Dubrovnik—Bosanski Brod. Znatniji korak naprijed značilo je tek puštanje u promet ličke pruge (Ogulin—Knin) u srpnju 1925. godine. S obzirom na prirodnu orijentaciju Dalmacije prema moru, poseban problem činile su luke i nedostatak brodova. Koliko je država malo brinula o stanju luka vidimo iz toga što je do 1927. godine bilo investirano u pet većih luka (Sušak, Split, Šibenik, Dubrovnik i Kotor) samo dvadeset milijuna dinara, tako da ni u jednoj od njih nije povećana dubina prilaza. Nakon prvoga svjetskog rata vraćen je dio brodova privatnih brodovlasnika. Država je subvencionirala održavanje redovitih linijskih pruga obalne plovidbe, a i nekih međunarodnih pruga.²³ Pomorskom politikom države nije bilo mnogo učinjeno na unapređenju pomorstva u Dalmaciji. Pred drugi svjetski rat, zbog tako loše vođene politike i korupcije, išlo je oko 56% izvozne i 40% jugoslavenske uvozne pomorske trgovine tuđim brodovima.²⁴

Turizam, također, nije u privredi Dalmacije, zbog nerazvijenosti saobraćaja, loših saobraćajnica i nedovoljne propagande u inozemstvu, zauzima ono mjesto koje mu je po prirodi trebalo pripasti.

U Dalmaciji je poslovalo 1923. godine oko pedeset novčanih institucija, od toga ih je oko trećina bila locirana u Splitu. U bankama je bila prilično razvijena specijalizacija, npr. Dubrovačka trgovačka banka bila je

²¹ *Kojić Branko*, Brodogradnja na istočnom Jadranu kroz vjekove, *Pomorski zbornik*, I, Zagreb 1962, 107—111.

²² *Kolar-Dimitrijević Mira*, op. cit., 158—160.

²³ *Mirković Mijo*, Saobraćajna politika, Beograd 1933, 112; *Isti*, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941, Zagreb 1952, Školska knjiga, 115—123.

²⁴ *Čulinović Ferdo*, Pomorska politika stare Jugoslavije, *Pomorski zbornik*, I, Zagreb 1962, 671—685.

angažirana u brodarstvu, Bračko-amerikanska banka u Supetru na Braču usmjeravala je kapital u turizam i hotelijerstvo, Gradska štedionica u Splitu angažirala se na razvoju toga grada. U oblasti industrije angažirane su, uz ostale, Jugoslavenska industrijska banka, Ljubljanska kreditna banka i Hrvatska eskomptna banka.²⁵

Ekonomski položaj Dalmacije relativno se mijenja uklapanjem u jugoslavenski ekonomski i politički prostor. Treba reći da je Dalmacija u granicama iz 1918. godine imala u novoj državi 5% površine i isto toliki postotak njezinog stanovništva. U Dalmaciji je radilo 6% od ukupnog broja industrijskih radnika Jugoslavije, a opseg njezine trgovine bio je 7% onoga cijele zemlje.²⁶ Međutim, Dalmacija se teško uklapala u privredni sistem nove jugoslavenske države, zbog talijanske okupacije, administrativne necjelovitosti, saobraćajne izoliranosti i nedostatka domaćeg kapitala, ali i zbog nerazumijevanja centralne državne vlasti u Beogradu za njezine probleme. Prvih poslijeratnih godina na privredni razvoj Dalmacije posebno je nepovoljno djelovala njezina loša povezanost s unutrašnjošću. Prirodni saobraćajni i privredni tokovi bili su prekinuti talijanskom okupacijom nekih dijelova Dalmacije. Problema je bilo i s ugljenom, jer je većina ugljenokopa obustavila rad. Oni ugljenokopi koji su radili nisu mogli da podmire potrebe saobraćaja, industrije i domaćinstava. Saobraćajne teškoće s kojima se sukobljavala Dalmacija morale su se odraziti i na cjelokupan privredni život. Na industrijski razvoj Dalmacije neposredno nakon prvoga svjetskog rata, osim spomenutih okolnosti, nepovoljno je utjecala talijanska okupacija nekih područja, loša saobraćajna povezanost, nedostatak vlastitog kapitala i energije. Situaciju je otežavalo to što su energetske izvori bili u rukama stranog kapitala, pa je prestanak rada u njima imao dalekosežne posljedice za privredu Dalmacije. Osim ugljenokopa, obustavila su rad neko vrijeme i neka industrijska poduzeća. Kasnije su se prilike ipak stabilizirale pa su ta poduzeća počela ponovo s radom. U privrednom pogledu došlo je do izvjesnog pomaka nabolje nakon povlačenja talijanske vojske iz prve i druge zone i povezivanja s unutrašnjošću otvaranjem ličke pruge. Struktura dalmatinske industrije zadržala je polarizaciju u cijelom razdoblju između dva rata. Na jednoj strani bila su velika poduzeća, uglavnom u rukama stranog kapitala orijentirana na izvoz svojih proizvoda, a na drugoj strani mala poduzeća koja su, uglavnom, proizvodila za lokalne potrebe.²⁷

U Dalmaciji je ukupna produktivna površina zemlje bila 1,232.371 hektar. Od toga je otpadalo na: oranice 137.167 (11%), vinograde 70.701 (5,5%), maslinike 33.460 (3,5%), vrtove 4860 (0,5%), livade 10.832 (1%), pašnjake 594.476 (50%), šume 380.884 (30%). Međutim, treba istaći da Dalmacija nije, osim na području Mljeta, Lastova i Korčule, imala šuma. Ono što je statistika obuhvatila kao šume zapravo su bile goleti. Slično je bilo

²⁵ Beroš Josip, *Novčarstvo, Dalmacija 1923*, op. cit., 373—382; Kolar-Dimitrijević Mira, op. cit., 165—166.

²⁶ Bičanić Rudolf, op. cit., 83.

²⁷ Kolar-Mimitrijević Mira, op. cit., 159—163; Jurić Boris, *Razvoj industrije u Zadru od pojave prvih manufaktura do suvremene industrijske ekspanzije*, *Radovi instituta JAZU*, 19, Zadar 1972, 511, 519; Lakatoš Joso, *Industrija Dalmacije*, Jugoslavenski Lloyd, Zagreb 1923; Mladineo M., *Industrija, Dalmacija 1923*, op. cit., 229—244.

i s pašnjacima. Ukupna obradiva površina zemlje bila je 246.188 hektara, ili 20⁰/₀ ukupne površine. Dalmacija je, dakle, imala malo obradive zemlje, jer je 80⁰/₀ one koja je takvom bila označena u statistici, u stvarnosti bio krš i golet.²⁸

Dalmacija je bila na prvom mjestu po broju sitnih i patuljastih posjeda. Naredna tabela prikazuje strukturu posjeda u Dalmaciji.

Tabela 1.

DALMACIJA 1902. GODINE — STRUKTURA POSJEDA

Grupe gospodarstava po veličini zemlje (u hektarima)	Broj gospodarstava	% od ukupnog broja
ispod — 0,5	13.557	16,2
0,5 — 1	15.086	18,1
1 — 2	20.736	24,9
2 — 5	22.503	27,0
5 — 10	7.884	9,5
10 — 20	2.534	3,0
20 — 50	835	1,0
50 — 100	161	0,2
100 — 1.000	119	0,1
više od — 1.000	40	0,0
Ukupno:	83.455	100,00

Izvor: M. Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. god., Sarajevo, 1958, 92.

Dakle, kategoriji posjeda ispod 2 ha zemlje pripadalo je 59,1⁰/₀ ukupnog broja posjeda. U toj je kategoriji bilo 34,4⁰/₀ posjeda manjih od 1 ha. Posjeda od 2 do 5 ha zemlje bilo je 27⁰/₀, od 5 do 20 ha 12,4⁰/₀, a onih od 100 do 1000 ha zemlje nešto više od 0,1⁰/₀.

U Dalmaciji su poslije prvoga svjetskog rata, osim velike usitnjenosti posjeda postojali još zaostali specifični oblici feudalnih proizvodnih odnosa. Velik dio zemlje bio je u rukama zemljovlasnika državljana Italije, što je utjecalo i na provođenje agrarne reforme. Nema točnih podataka o tome koliko se zemlje obrađivalo u takvim specifičnim oblicima feudalnih odnosa. Podatke o tome nije imalo ni Ministarstvo za agrarnu reformu.²⁹

U tom dijelu Hrvatske bilo je nakon rata obnovljeno oko 40.000 ha vinograda ili samo polovica površina.³⁰ Nakon prvoga svjetskog rata u Dalmaciji je došlo do zastoja u glavnoj grani poljoprivredne proizvodnje — vinogradarstvu. Proizvodnja vina bila je gotovo prepolovljena. Godine 1913. bilo je proizvedeno 1,023.200 hektolitara vina, a u 1922. godini

²⁸ Izvještaj privremene radničke komore za Dalmaciju u Splitu, Split 1926, 8.

²⁹ Stojanović St., Šest godina naše agrarne reforme, Jugoslavenska njiva, 1925, 223.

³⁰ Stipetić Vladimir, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb 1959, JAZU, 37—74.

proizvodnja se smanjila na samo 535.345 hektolitara.³¹ Plasman dalmatinskih vina bio je otežan na svjetskom tržištu, a na unutrašnjem su mu konkurirala vina iz drugih naših krajeva. Teškoća s plasmanom bilo je i kod drugih poljoprivrednih proizvoda (buhača, maslinova ulja, ljekovitog bilja itd.). Problema s izvozom imali su osim maslinova ulja smokve i rogači.³² Neki težaci su se preorijentirali na ribolov, zbog teškog stanja u poljoprivredi. U Dalmaciji je bilo oko 37.000 ribara, ali ni u toj grani situacija nije bila dobra.³³

Nezaposlenost je bila jedan od najvećih problema, a javila se neposredno poslije prvoga svjetskog rata i trajala u cijelom međuratnom razdoblju. Položaj radnika bio je težak zbog niskih nadnica i teških uvjeta rada. Pokrajinska vlada za Dalmaciju pokušala je smanjiti nezaposlenost organiziranjem javnih radova, ali bez uspjeha. Nezaposlenost je bila prvih godina povećana i zato što nisu radila neka poduzeća u rukama stranog, uglavnom talijanskog kapitala. Bila je povećana i prilivom radne snage sa sela.³⁴ Zarade gotovo svih vrsta radnika zaostajale su za troškovima života. Npr., radnik u Dalmaciji mogao je kupiti 1913. godine 1 kg brašna za 0,28 kruna, za istu količinu morao je dati 1922. godine 28 kruna, a 1928. godine 6,5 dinara (1 dinar = 4 kruna). Slično je bilo i s drugim prehrambenim proizvodima.³⁵

Osim s prehranom, bilo je teškoća i s odijevanjem, ogrjevom i stanovima. Stambene prilike u gradovima bile su loše, jer se doselilo mnogo ljudi sa sela u potrazi za poslom.

Dalmatinsko je selo također u dubokoj krizi. Od 1919. do 1929. godine vladala je glad. Posebno je teško bilo u pogledu prehrane u Dalmatinskoj zagori i na otocima. U Imotskoj krajini seljaci nisu imali 1920. godine dovoljno žita ni u doba žetve. Stoga iz tih krajeva u potrazi za poslom odlaze uglavnom muškarci a kod kuće ostavljaju »gladne žene i djecu«. U tom kraju bila je socijalna bijeda na vrhuncu. Problema s hranom bilo je i narednih godina. Zemljoradnički poslanički klub podnio je 1922. godine predstavku vladi. U njoj se zahtijeva, prije svega, poduzimanje mjera za osiguranje prehrane stanovništva. Oni koji nisu imali hrane skapavali su od gladi, »prodaju ili zalažu svoje siromaštvo uz vrlo teške uvjete raznim lihvarima, narod hljeba nema, ne jede, hranj se divljom travom i što je sve veći pomor, osobito djece, staraca i slabije čeljadi, uslijed slabe i nikakve hrane«. U Dalmaciji je te godine bilo vrlo teško s prehranom zbog suše. Glad u Dalmaciji većih razmjera ponovo se javila 1928. godine. Tada je gladovalo oko 150.000 ljudi. Na inicijativu radničkog zastupnika Ive Baljkasa donijela je Narodna skupština 1928. godine Rezoluciju o pomoći gladnom stanovništvu Dalmacije.³⁶

Teške privredne i socijalne prilike u Dalmaciji bile su jedan od glavnih razloga da se mnogo seljaka iz Dalmacije iselilo u SAD, Kanadu, Argen-

³¹ Mirošević Franko, Položaj dalmatinskog težaka, op. cit., 93.

³² Kolar-Dimitrijević Mira, op. cit., 158.

³³ Isto.

³⁴ Čurić Bogoljub, Privreda i radnici u Dalmaciji, Radnička komora za Dalmaciju, Split 1929, 204.

³⁵ Isti, op. cit., 254—256.

³⁶ Mirošević Franko, Položaj dalmatinskog težaka, op. cit., 94—98.

tinu i ostale južnoameričke države, u Australiju i Novi Zeland. Prema podacima Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, iselila su se iz Dalmacije 15.372 stanovnika od 1920. do 1928. godine. Broj iseljenika zemljoradnika činio je 70—80% ukupnog broja iseljenika.³⁷ Oni koji se nisu mogli iseliti živjeli su od obrade zemlje, a uz to su se bavili ribolovom i pomarstvom. Priličan broj seljaka Dalmacije pokušava naći zaposlenje izvan poljoprivrede.

II. PRAVNI PROPISI, CILJEVI, SUBJEKTI, OBJEKTI I ORGANI AGRARNE REFORME

a) *Pravni propisi*

U Dalmaciji su se pri provođenju agrarne reforme primjenjivali opći pravni propisi, ali je postojanje specifičnih agrarnih odnosa zahtijevalo da se ta problematika regulira i posebnim propisima.

Opći propisi

Vlada je donijela, 25. II 1919. godine, *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*. One su narednih 12 godina bile pravna podloga po kojoj je vlada odnosno agrarna administracija provodila agrarnu reformu. Bitne normativne odredbe bile su ove: »1. Ukidanje svih kmetovskih, čivčijskih, kolonatskih i njima sličnih odnosa. Kmetovi (čivčije) postaju slobodni vlasnici dotadašnjih kmetovskih zemljišta; 2. svi se veliki posjedi ekspropriiraju, a njihova zemlja će se dati domaćim obrađivačima; 3. odšteta za oduzetu zemlju urediti će se naknadno zakonskim putem, a za isplatu njezinim ranijim vlasnicima jamči država; 4. bez odštete oduzimaju se svi posjedi habsburške dinastije i članova habsburškog doma, kao i svi posjedi dinastija neprijateljskih zemalja, te svi posjedi koji su ranije darivani tuđinu za usluge učinjene Habsburgovcima, a nisu još prešli u treće ruke; 5. razrješuju se zakupni ugovori sa zakupnicima veleposjedničke zemlje, koji nisu sami obrađivali zemlju odnosno uz pomoć porodice izuzev osoba stručno osposobljenih za taj posao; 6. zabrana davanja zemljišta u podzakup; 7. svi veliki šumski kompleksi prelaze u državno vlasništvo. Zemljoradnici će u njima imati pravo na ispašu, sječenje drva za ogrijev i građu za vlastite potrebe; 8. u krajevima gdje su seljaci oštećeni segregacijom u korist velikog posjeda ima se na njihov zahtjev izvršiti revizija.«³⁸ Međutim, te odredbe nisu se primjenjivale u Dalmaciji, pošto je pokrajinska vlada za Dalmaciju obavijestila okružnicom od 6. IX 1919. da one još ne vrijede za područje Dalmacije.³⁹ Poslije Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme doneseno je više pravnih propisa po kojima se provodila agrarna reforma u sjevernim dijelovima zemlje. S likvidacijom agrarne reforme u Dalmaciji započelo se tek poslije donošenja *Zakona o*

³⁷ Mirošević Franko, Osvrt na borbu težaka, op. cit., 190—192.

³⁸ Službene novine, br. 11, 27. II 1919.

³⁹ Agrarna reforma I, op. cit., 226.

likvidaciji agrarne reforme na velikim posedima od 19. lipnja 1931. godine, koji je pretrpio izmjene i dopune 5. prosinca 1931. godine i 24. lipnja 1933. godine. Prema propisima toga zakona provodila se agrarna reforma na zemlji veleposjeda u Dalmaciji, dok su za zemlju koja se nalazila u nekom od specifičnih oblika agrarnih odnosa vrijedili posebni propisi.⁴⁰

Posebni propisi

Tim propisima regulirano je provođenje agrarne reforme odnosno razrješavanje specifičnih oblika agrarnih odnosa koji su postojali u Dalmaciji i na otocima.

Pokrajinska vlada za Dalmaciju donijela je, 6. IX 1919. godine, naredbu br. 2735, koja se odnosila na onu zemlju koja se obrađivala u nekom od kmetskih odnosa. Tom naredbom se zabranjivalo vlasnicima zemlje koja je bila opterećena kmetstvom da zahtijevaju razrješavanje težačkog odnosa i odstranjenje težaka sa zemlje. Izuzetak je bio kada je postojao sporazum s težakom. Zahtijevalo se i da se obradi neobrađena zemlja. Obustaviti su se imale sve parnice radi razrješavanja kmetskih odnosa i izvršenja presuda, koje još nisu bile pravomoćne »do konačnog uređenja težačkog pitanja u Dalmaciji sa strane zakonodavne vlasti«.⁴¹ Pokrajinska vlada za Dalmaciju donijela je, 24. kolovoza 1920. godine, *naredbu* kojom je bilo regulirano pitanje dohotka sa zemlje. Njom su težaci (koloni), koji su držali zemlju u kolonatskom ili u kojem drugom odnosu sličnom kmetstvu, bili dužni da daju vlasnicima dohodak od zemlje bilo prema običaju ili ugovoru. Dohodak je naredbom smanjen. Velikim posjednikom naredba je smatrala svakoga tko je imao više od 50 hektara obrađene zemlje. Smanjenje dohotka nije se odnosilo na crkvenu, državnu i općinsku zemlju.⁴²

Pošto su se težaci protivili davanju dohotka i nisu poštovali odluke suda, Ministarski je savjet riješio da se obustavi postupak u svim agrarnim parnicama i primjena presuda izrečenih u tim predmetima. Nakon toga je ministar unutrašnjih poslova Drašković donio naredbu prema kojoj se predviđala kazna za »kolovođe i podstrekače« djela kojima se ometao rad sudaca i sprečavalo izvršenje presuda. Sudovima je naređeno da u sporovima o kmetstvu ili kmetstvu sličnim odnosima postupaju po Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme. Dakle, u onim odnosima u kojima nije bilo sporno je li riječ o feudalnom odnosu odnosno odnosu javnopravnog karaktera. Kod takvih odnosa do daljnje zakonske odredbe obustavljale su se sve parnice i sva izvršenja presuda, koja su bila u toku, a proizlazila su iz kmetskog odnosa. Kada se zemlja obrađivala u kojem od privatnopravnih odnosa, obrađivač je bio dužan davati dohodak vlasniku zemlje.⁴³

⁴⁰ Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posedima od 19. juna 1931. godine sa izmenama i dopunama od 5. decembra 1931. godine i 24. juna 1933. godine, Agrarna reforma III, Beograd, Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, 3—70.

⁴¹ Agrarna reforma I, op. cit., 225.

⁴² Isto, 226—227.

⁴³ Agrarna reforma, Zakoni, naredbe i raspisi (dalje Agrarna reforma II), Zagreb, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1925, 317—318.

U oblasti likvidacije agrarnih odnosa feudalnog karaktera najvažniji je svakako *Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine*⁴⁴ i *Naredba* za njegovo provođenje.⁴⁵

Taj Zakon smatrao je pravno ukinutim feudalne odnose već od 1. XII 1918. Feudom se smatralo zemljište na kojem je 1. XII 1918. godine bio u zemljišnim knjigama uknjižen feudalni odnos tj. vrhovno i koristovno vlasništvo. Težaci koji su u vrijeme stupanja toga zakona na snagu obrađivali zemlju u nekom od feudalnih odnosa, bez obzira na vrijeme, postali su vlasnici. Feudalcu je priznato pravo na odštetu. Feudalac je mogao zadržati samo zgrade i ono feudalno zemljište, koje je obrađivao sam ili u vlastitoj režiji i to do zakonskog maksimuma. Zemlja iznad maksimuma dolazila je pod udar agrarne reforme.

Zemlja koju su težaci obrađivali na osnovi ugovora na vječna vremena pod nazivom »*vječnih težaština ili vječnih livela*« prelazila je u vlasništvo težača obrađivača, bez obzira na vrijeme kada je takav ugovor bio sklopljen i je li bio upisan u zemljišne knjige. Tim Zakonom bili su razriješeni i ostali *kmetski i kmetsvu slični odnosi (emfiteuza, kolonat, težački i zakupni odnosi, bez obzira na naziv)* po agrarnom principu da zemlja pripada onome tko je obrađuje ili je samo trajno uživa. Zakon je zahtijevao *tridesetogodišnje držanje zemlje*, računajući unatrag od stupanja na snagu toga zakona. Vrijeme držanja prednika se uračunavalo u korist posljednjeg držaoca. Kuće i gospodarske zgrade na takvoj zemlji prelazile su također u vlasništvo težača. Kultiviranje voćnjaka i trajno iskorištavanje livada smatrano je obrađivanjem zemlje odnosno njezinim uživanjem, pa se posljednjem držacu priznavalo pravo vlasništva, pod uvjetom da je dokazao tridesetogodišnje držanje. Trajnim obrađivanjem odnosno uživanjem nije se smatralo držanje oranica i sjenokoša, koje su se davale samo povremeno ili na višegodišnje korištenje.

Odnos između težača i podtežača razrješavao se isto kao i odnos između težača i vlasnika zemlje. *Podtežak* je dobivao zemlju, a vlasnik odštetu. Težak je tada mogao dobiti naknadu za poboljšice. Uvjet da podtežak dobije zemlju bio je da ju je uzeo od težača prije 25. II 1919. godine, i da je takav odnos trajao trideset godina. U taj rok podtežaku se uračunavalo i vrijeme u kojem su zemlju držali njegovi prednici. Dakle, i tu je bio usvojen princip da *zemlja pripada onima, koji je obrađuju*.

Sudski i izvršni postupci u toku kod sudova, zbog uskrate ranijih dohoda i parničnih troškova odnosno zemlje za koju se treba raz riješiti odnos, bili su obustavljeni i imali su se riješiti po tome zakonu.

Težacima je u nekim slučajevima zakon priznao pravo na *obnovu spora*. Naime, tada kada je težački odnos bio razriješen po odredbama Općeg građ. zakonika od početka prvoga svjetskog rata do donošenja Zakona na štetu težača, odnosno kada se presuda zasnivala na razlozima koji su ostali van moći težača. Obnovu spora težak je mogao zatražiti i kada je odnos razriješen zbog uskraćivanja dohotka zemljovlasniku. Rok za ob-

⁴⁴ Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, *Službene novine*, br. 254, 5. XI 1930.

⁴⁵ Naredba o provođenju zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. oktobra 1930. godine, *Službene novine*, br. 279, 4 XII 1930.

novu spora bio je 6 mjeseci od donošenja zakona. Pravo na obnovu spora priznato je i onim težačima, koji su dokazali da su ranije bili vlasnici zemlje, koju su kasnije obrađivali kao težači, a da su vlasnička prava na dotičnu zemlju izgubili na osnovi antihretičke pogodbe (čl. 1.372 O.G.Z-a). Obnova postupka nije se mogla pokrenuti ni tada ako je zemlja prešla u dobroj vjeri u treće ruke.

Stupanjem na snagu toga zakona prestala su važiti rješenja agrarnih vlasti kojima su presude redovnih sudova bile proglašene ništavnim, pozivajući se na čl. 8. Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme.

Taj zakon nije vrijedio za one težače koji su razriješili svoje agrarne odnose prije 25. II 1919. godine i primili od zemljovlasnika odštetu za poljšice i težačka prava te napustili zemlju, a kasnije je ponovo samovlasno zauzeli.

Težak je bio dužan davati dohodak zemljovlasniku tako dugo dok zemlja nije postala njegovo vlasništvo. Prihod zemljovlasnika bio je snižen za »jednu prav«. Sniženje nije dolazilo u obzir, kada je poslije 1. XII 1918. godine dohodak bio snižen sporazumno ili na osnovi Naredbe pokrajinske vlade za Dalmaciju od 24. VIII 1920. godine (br. 3922/20). Sporovi u vezi s dohotkom pripadali su redovnoj sudskoj nadležnosti.

Odnos se smatrao privatnopravnim zakupom i prosuđivao se po odredbama O.G.Z.-a, kada težak vlastitom krivnjom nije iskoristio mogućnost da razriješi odnos sa zemljovlasnikom i nije podnio agrarnu prijavu.

Postupak za razrješenje nekoga od agrarnih odnosa, kada je vlasnik zemlje bio talijanski državljani, mogao se voditi samo kada je vlasnik dao pristanak da se takav odnos razriješi i odšteta isplati po odredbama toga zakona. U protivnom, postupak se obustavljao.

Taj zakon pretrpio je izmjene *Zakonom o izmjeni i dopuni zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. oktobra 1930 koji je donesen 6. III 1931. godine*.⁴⁶

Ministar poljoprivrede donio je 18. srpnja 1931. godine *Naredbu o građevinskim zonama u Dalmaciji (br. 36.150)*,⁴⁷ a u vezi sa čl. 48 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije. Naime, zemlja u gradovima, u njihovoj neposrednoj blizini, industrijska zemlja, ona u blizini industrije i kupališta bila je izuzeta od agrarne reforme.

Financijskim zakonom za godinu 1933/34. izmijenjeni su čl. 36. st. 1, čl. 43. st. 1 i 2, čl. 44. st. 2, a u članu 54. toč. 1 dano je autentično tumačenje čl. 3 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije.⁴⁸

*Financijskim zakonom za budžetsku godinu 1934/35.*⁴⁹ došlo je do izmjena u pogledu rokova za podnošenje agrarnih prijava. Težačima, kojima je bila pravosnažnom presudom odbijena agrarna prijava za razrješenje težačkog odnosa, dano je pravo da prijedlogom zatraže obnavljanje po-

⁴⁶ *Službene novine*, br. 58,14. III 1931.

⁴⁷ *Službeni glasnik Primorske banovine*, Split, br. 17, 4. VIII 1931.

⁴⁸ *Službene novine*, br. 74, 1. IV 1933.

⁴⁹ *Službene novine*, br. 73, 20. III 1934.

stupka, a kada se takva presuda temeljila na razlozima koji su bili u protivnosti sa zakonskim tumačenjem čl. 3. Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, donesenim u čl. 54. st. 1. Financijskog zakona za 1933/34. godinu. Prijedlog za obnovu postupka mogao se podnijeti u roku od tri mjeseca onom sudu koji je donio takvu presudu. Sud je tada raspravljao o prijedlogu za obnavljanje postupka zajedno s glavnom stvari. Istim zakonom izmijenjen je i Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije s njegovim kasnijim izmjenama i dopunama u tom smislu, što je njegova važnost bila proširena na područje otoka Krka i susjednik otoka. Agrarni interesenti morali su podnijeti agrarnu prijavu nadležnom sudu u roku od šest mjeseci poslije stupanja na snagu toga zakona.

*Zakonom o budžetskim dvanaestinama za mjesec august, septembar, oktobar, novembar i decembar 1935, januar, februar i mart 1936.*⁵⁰ prestale su važiti odredbe čl. 46. Financijskog zakona za 1934—35. godinu i izmijenjen je čl. 54. st. 1 i čl. 32. Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije.

Financijskim zakonom za godinu 1936/37. bilo je zabranjeno otuđenje zemlje na kojoj su se razrješavali agrarni odnosi (čl. 1, 2, 3. Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije) do pravomoćnog rješenja agrarnog spora.⁵¹

Pravilnikom o uređenju odnosa na prisvojenim pašnjacima državnih i samoupravnih tijela od 3. oktobra 1933. god. sa izmjenama i dopunama od 23. marta 1937. god. detaljnije je određeno koja se zemlja takvih pašnjaka mogla smatrati objektom agrarne reforme i tko je sve mogao biti agrarni subjekt za takvu zemlju. Određeno je točno kada se moglo smatrati da je takva zemlja privedena kulturi, precizirana težakova duljina držanja zemlje, te ostala procesna i tehnička pitanja vezana uz takvu zemlju i njezinu dodjelu uzurpatorima. Regulirano je i pitanje provođenja agrarne reforme na državnom dobru »Vrana« i razrješenje tamošnjih agrarnih odnosa. Važnost toga Pravilnika protezala se na cijeli teritorij Dalmacije, te otoke Krk i susjedne male otoke.⁵²

Specifične prilike u kojima su se razvili težakski odnosi u Neretvanskom polju zahtijevali su da se to pitanje pravno drukčije regulira, nego u ostalom dijelu Dalmacije. Zemlju, koja je nastala naplavom, težak najčešće nije dobivao od vlasnika u takvom stanju da bi odmah bila sposobna za neku kulturu, već je u nju morao uložiti vlastiti rad da je isuši, jer ju je tek tada mogao privesti nekoj kulturi. Taj posao trajao je ponekad i više godina. Poslije donošenja Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije 11. listopada 1930. godine, mnogi težaci u Neretvanskom kraju koju su obrađivali takvu tuđu zemlju podnijeli su agrarne prijave. Međutim, tamošnji agrarni odnos uspjeli su razriješiti samo ni koji su mogli dokazati da je prošlo 30 godina otkada su takvu zemlju priveli kulturi. Ostali su bili odbijeni. Zbog

⁵⁰ *Službene novine*, br. 174, 30. VII 1935.

⁵¹ *Službene novine*, br. 75, 1. IV 1936.

⁵² *Službene novine*, br. 69, 27. III 1937; *Službeni glasnik Primorske banovine*, br. 18, 17. X 1933.

toga je došlo do pokreta težaka obrađivača Neretvanskog polja, koji su zatražili da se u vrijeme obrađivanja uračuna i ono vrijeme koje su utrošili za isušavanje zemlje i da se odredi kraći rok od 30 godina, koji je vrijedio za cijelu Dalmaciju. Zato je *Financijski zakon za godinu 1937/38.* godinu donio posebne propise za zemlju u Neretvanskom polju,⁵³ a isto je učinjeno i *Financijskim zakonom za 1938/39. godinu.*⁵⁴ Posljednjim Financijskim zakonom bilo je određeno da se nastavi postupak po agrarnim prijavama podnesenim na osnovi čl. 46 toč. 7 i 8 Financijskog zakona za 1934/35. godinu na području otoka Krka. Agrarni odnosi u Neretvanskom polju kotara Metković bili su konačno uređeni *Uredbom o uređenju agrarnih odnosa na zemljištu u Neretvanskom polju sreza Metković,*⁵⁵ koja je bila donesena na osnovi čl. 73 Financijskog zakona za budžetsku godinu 1938/39. Ta se uredba odnosila na kmetske i kmetstvu slične, emfiteutične, kolonatske, težačke i zakupne odnose, kao i ostale odnose, bez obzira na njihov naziv, u kojima sam vlasnik nije obrađivao zemlju, već ju je davao pod raznim uvjetima drugima na trajno obrađivanje i uživanje. Takvi odnosi u Neretvanskom polju na području tadašnjih upravnih općina Metković i Opuzen razrješavali su se drukčije nego u ostalom dijelu Dalmacije. Na njih se nije primjenjivao Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine već spomenuta Uredba. Prema toj Uredbi, zemlja je pripadala onome tko je obrađuje, ako je jedan od spomenutih odnosa trajao najmanje 20 godina, računajući od dana stupanja na snagu toga zakona. Drukčije je bilo regulirano pitanje odštete za zemlju i parničnih troškova. Agrarna reforma na pašnjacima bila je također drukčije regulirana, nego u ostalom dijelu Dalmacije. U Neretvanskom polju mogla se uzeti, uz pristanak vlasnika, za agrarnu reformu zemlja općinskih pašnjaka i ostala neobrađena općinska zemlja uz rijeku Neretvu. Određeno je tko je mogao biti agrarni subjekt za takvu zemlju i način plaćanja odštete. Međutim, u vezi sa zemljom u Neretvanskom polju javio se još jedan problem. Naime, neki težaci, vlasnici zemlje, dali su zemlju zbog nedostatka radne snage, bolesti i sličnih razloga na jednačenje i obradu drugom težaku, koji je u vrijeme razrješenja agrarnih odnosa bio često situiraniji od težaka vlasnika zemlje. Zbog toga je ta Uredba bila izmijenjena *Uredbom o izmjeni i nadopuni Uredbe o uređenju agrarnih odnosa na zemljištu u Neretvanskom polju sreza Metković od 30. studenoga 1940. godine.*⁵⁶ Nakon tih izmjena mogli su se agrarni odnosi iz čl. 1. Uredbe razriješiti samo tamo gdje je težak morao ranije da jednači zemlju i obavi ostale poslove, kako bi zemlju isušio i osposobio je za obrađivanje. Kada je težak vlasnik zemlje bio ekonomski lošijeg stanja od težaka koji je obrađivao njegovu zemlju, takav se odnos mogao razriješiti samo uz pristanak težaka vlasnika zemlje. Takav se odnos nije mogao razriješiti ukoliko se tome protivio težak vlasnik zemlje i dokazao da je zemlju dao na obrađivanje drugom težaku samo zato što je nije mogao sam obrađivati zbog bolesti, nedo-

⁵³ *Službene novine*, br. 75, 1. IV 1938.

⁵⁴ *Službene novine*, br. 174, 1. IV 1939.

⁵⁵ *Službene novine*, br. 70, 28. III 1939.

⁵⁶ *Narodne novine*, br. 287, 16. XII 1940; AHZZS, 3. 1. 1946.

statka radne snage i sličnih razloga. Uredba je pretrpjela izmjene i u pogledu uzurpiranog zemljišta na tom području. U pogledu općinskog zemljišta bilo je onemogućeno ekonomski jačim i bolje stojećim uzurpantima da se koriste Uredbom na račun ekonomski slabijih. Ranije su se uzurpantima priznavale sve uzurpacije bez obzira na uzurpiranu površinu. Izmjenom Uredbe, zemlju je mogao dobiti uzurpant samo ako je na njoj zasadio vinograd do 28. III 1939. godine. Ostala obradiva zemlja privedena kulturi do toga datuma mogla je pripasti njezinom uzurpantu samo do visine mjesnog ključa. Pri tome se je uzurpantu uračunavala i vlastita zemlja. Preostalo uzurpirano zemljište dijelilo se ostalim agrarnim interesentima. Cilj izmjene te Uredbe bio je onemogućiti ekonomski jačim težacima da dođu do zemlje na račun onih siromašnijih. *Finacijskim zakonom za 1939/40. godinu* bio je određen novi rok za podnošenje agrarnih prijava, a bio je 4 mjeseca od stupanja na snagu toga zakona. Tako je dana mogućnost za podnošenje agrarnih prijava i onim težacima koji su propustili raniji rok, ako je na zemlji postojao neki zakonom predviđeni kmetski odnos. Međutim, podnesen je i priličan broj fiktivnih prijava. Da se to spriječi donesena je *Uredba sa zakonskom snagom o izmjeni i nadopuni Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. listopada 1930. sa kasnijim izmjenama i dopunama*. Tako su od razrješenja bili izuzeti oni agrarni odnosi kada su prijavitelj (težak/odnosno podtežak) i prijaviteljnik (zemljovlasnik) bili u krvnom srodstvu u pravoj liniji bez obzira na stepen srodstva, a u pobočnoj liniji zaključno do četvrtog stepena. Daljnja je izmjena učinjena u pogledu odštete za zemlju koju su seljaci dobili na državnom dobru »Vrana«. Uredbom je bilo onemogućeno ponovno podvrgavanje agrarnom postupku onih agrarnih odnosa, koji su ranije pretreseni i odbijeni iz meritornih razloga. Takve je prijave sud odbijao. Sud je po službenoj dužnosti morao odbiti agrarne prijave koje su se odnosile na zemlju čiji su vlasnici bili talijanski državljani, kada nije postojao pristanak vlasnika. Sud je od tada po službenoj dužnosti morao paziti na to ne radi li se o razrješenju fiktivnih agrarnih odnosa. Podnošenje agrarnih prijava omogućeno je i onim težacima čiji se odnos, zbog nepravovremenog podnošenja agrarne prijave, po zakonu smatrao privatnopravnim. Međutim, kako je takva zemlja u međuvremenu mogla prijeći u vlasništvo trećih osoba ili biti opterećena nekim stvarnim pravom u korist trećih, izmjenama predviđenim u toj uredbi nastojala su se zaštititi prava tih trećih osoba. Razrješenje agrarnih odnosa u takvom slučaju bilo je dozvoljeno samo ako je na to pristao novi vlasnik odnosno stvarnopravni ovlaštenik. Kako bi se izbjegle zloupotrebe, zahtijevalo se da je takvo pravo upisano u zemljišnim knjigama u vrijeme donošenja Finacijskog zakona za 1939/40. godinu.⁸⁷

Uredbom sa zakonskom snagom o izmjeni i nadpuni zakona od 19. X 1930. godine o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije sa kasnijim izmjenama i dopunama od 12. I 1940. godine bilo je predviđeno osnivanje Povjereništva za likvidaciju agrarne reforme u Splitu kao prvostepene vlasti.⁸⁸

⁸⁷ *Narodne novine*, br. 45, 24. II 1940.

⁸⁸ *Narodne novine*, br. 45, 24. II 1940.

Propisi o posjedima talijanskih državljana

Između naše zemlje i Italije bio je sklopljen *Privremeni sporazum o eksproprijacijama 20. VII 1925. godine*. Tim sporazumom naša se zemlja obvezala da neće provoditi agrarnu reformu na posjedima talijanskih državljana u Dalmaciji tako dugo dok ne sklopi s Italijom definitivni sporazum kojim se imala odrediti odšteta za zemlju i uvjeti njezine isplate. U smislu čl. 57 Konvencije za opšte sporazume, potpisane u Rimu 23. X 1922, bilo je odgođeno zaključivanje toga definitivnog sporazuma tako dugo dok naša zemlja ne donese zakon, koji je imao regulirati pitanje odštete. Zbog toga je bila u čl. 11 Zakona o likvidaciji agrarne reforme unesena odredba, prema kojoj je na posjedima talijanskih državljana u Dalmaciji bio za provođenje agrarne reforme potreban njihov pristanak. Ako veleposjednik, talijanski državljanin, nije pristao da se po tom zakonu ekspropirira njegova zemlja, to se nije ni moglo učiniti zbog tadašnjih međudržavnih sporazuma. Agrarna reforma provodila se na ostalim velikim posjedima talijanskih državljana izvan Dalmacije, s tim da se odšteta imala odrediti nakon zaključenja sporazuma s Italijom. U Dalmaciji je bilo oko 13.000 ha zemlje u vlasništvu talijanskih državljana, koje je trebalo ekspropirirati. Izvan Dalmacije bilo je za agrarnu reformu upotrijebljeno do 1933. godine oko 16.839 jutara zemlje talijanskih državljana.⁵⁹ Kraljevina Jugoslavija i Kraljevina Italija sklopile su *Sporazum o primjeni agrarne reforme na talijanske državljanke u ranijoj pokrajini Dalmaciji*, 19. maja 1939, koji je kasnije ratificiran.⁶⁰ Talijanska se vlada složila da se kao osnova odštete za ekspropirane nekretnine koje su bile vlasništvo talijanskih državljana uzme odšteta utvrđena Zakonom o likvidaciji na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. listopada 1930. godine. Dogovoreno je da će jugoslavenski sudovi imati isti tretman prema težacima i podtežacima talijanske narodnosti kao i prema jugoslavenskim i da će imati ista prava. Dogovoreno je da svaki težak, koji je sagradio kuću ili neku drugu građevinu na zemlji koja je vlasništvo talijanskog državljana, stječe vlasništvo te zemlje a vlasnik ima pravo na odštetu. Jugoslavenska se vlada obvezala da će poduzeti potrebne mjere, kako bi se agrarna reforma na posjedima svih talijanskih državljana likvidirala do 31. prosinca 1940. godine. Talijanski državljanini imali su pravo na kamatu na dosudenu svotu odštete od 1. siječnja 1939. godine, bez obzira kada se spor riješi. Talijanski državljanini bili su oslobođeni od plaćanja poreza i doprinosa na zemlju ekspropiriranu u korist težaka. Talijanskim državljanima tim je sporazumom omogućeno da iznesu iz zemlje papire od vrijednosti ili gotov novac, koji su dobili kao odštetu za oduzete nekretnine. Dogovoreno je da se predviđene mjere tim sporazumom primijene i na talijanske državljanke vlasnike nekretnina u Dalmaciji, koji su dobrovoljno pristali na primjenu Zakona od 19. listopada 1930. godine i već regulirali agrarne odnose. Jugoslavenska se vlada obvezala da će talijanskoj vladi

⁵⁹ *Demetrović Juraj*, Agrarna reforma u Jugoslaviji, Beograd, Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, 1933, 22; Agrarna reforma III, op. cit., 11—12.

⁶⁰ Uredba o sporazumu između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Italije o primjeni agrarne reforme na italijanske državljanke u pređašnjoj pokrajini Dalmaciji od 19. maja 1939. godine, *Službene novine*, br. 185, 16. VIII 1939.

isplatiti svotu od tri milijuna dinara, putem kliringa, kako bi ona mogla isplatiti odštetu vlasnicima zemlje, talijanskim državljanima u tzv. zornama predviđenim naredbom Ministarstva poljoprivrede od 18. lipnja 1931. godine. Istu svotu obvezala se u roku od mjesec dana poslije potpisivanja sporazuma isplatiti talijanskoj vladi, kako bi svojim državljanima regulirala neisplaćene dohotke od zemlje do stupanja na snagu Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine. Sporazumom je, također, dogovoreno da se na talijanske državljane vlasnika posjeda u Dalmaciji neće primjenjivati odredbe čl. 92 Financijskog zakona za godinu 1939/40, kojim su težacima omogućeni novi rokovi za podnošenje agrarnih prijava, a ni ostale odredbe tog zakona, kojim se mijenja Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine. Primjena toga zakona na talijanske državljane, zaključenjem sporazuma smatrala se konačno reguliranom.

Financijski propisi

Odšteta za zemlju koja se obrađivala u nekom od feudalnih odnosa bila je regulirana *Zakonom o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930.* odnosno *Naredbom* za njegovo provođenje.⁶¹ Pitanje odštete za zemlju u Neretvanskom polju bilo je regulirano *Uredbom o uvođenju agrarnih odnosa u Neretvanskom polju sreza Metković.*⁶² Vlasnici zemlje u Dalmaciji, koja je prešla u vlasništvo težaka odnosno podtežaka, imali su pravo na *odštetu*. Pri utvrđivanju odštete bilo je važno kada je određen feudalni odnos nastao, je li prije ili poslije 11. siječnja 1878. godine. Kada je takav odnos nastao prije 11. siječnja 1878. godine, a trajao je do donošenja spomenutog zakona, maksimalna odšteta po hektaru zemlje bila je 10.000 dinara. Kada je feudalni odnos nastao kasnije, a težak odnosno podtežak je držao zemlju, uključujući i svoje prednike, trideset godina, maksimalna cijena zemlje bila je 20.000 dinara po hektaru. Maksimalna cijena od 30.000 po hektaru mogla se dosuditi samo onim zemljovlasnicima, koji nisu imali više od 5 hektara zemlje. Isto je vrijedilo i za suvlasnike zemlje, ako nisu posjedovali više od 5 hektara zemlje. Vlasnik je imao pravo na odštetu za zgrade, ako ih je podigao o vlastitom trošku a pripale su težaku. Vlasnik nije imao pravo na odštetu za one zgrade, koje je težak sam podigao na njegovoj zemlji. Odštetu nisu plaćali težaci za zemlju onih pašnjaka koje su ranije zaposjeli i priveli kulturi, a bili su vlasništvo države ili samoupravnih tijela. Kada je odnos nastao prije 11. siječnja 1878. godine, odštetu je u cijelosti plaćala država, ukoliko su to bile površine do 5 hektara zemlje. Kada je odnos nastao kasnije, a trajao je najmanje 30 godina računajući od dana stupanja na snagu toga zakona, polovicu odštete plaćala je država, a drugu polovicu težak koji je dobio zemlju. Težak je plaćao u cijelosti odštetu za zgrade. Podtežak, koji je dobio zemlju, plaćao je za nju odštetu vlasniku, a poboljšice težaku. Kada se vraćala zemlja vlasniku, on je bio dužan platiti poboljšice učinjene na zemlji

⁶¹ *Službene novine*, br. 254, 5. XI 1930; *Službene novine*, br. 279, 4. XII 1930.

⁶² *Službene novine*, br. 70, 28. III 1939.

pravnom licu. Kada je težak dobio višak zemlje, koji se po zakonu oduzimao drugom težaku, plaćao je vlasniku odštetu za zemlju, a ranijem težaku poboljšice učinjene na njoj. Težak, koji je dobio sa zemljom vočke, plaćao je odštetu za zemlju vlasniku, a težaku za vočke.

Za zemlju na kojoj su se razrješavali feudalni odnosi bila su utvrđena četiri procjenbena razreda. U svakoj se grupi maksimalna cijena zemlje (10.000, 20.000, 30.000) smanjivala za jednu petinu od maksimalne. Unutar pojedinog razreda o cijeni zemlje odlučivale su prometne prilike, vrsta kulture, bonitet zemlje i to ne samo za tu općinu, nego u usporedbi vrijednosti i cijene zemlje s ostalim dijelovima Dalmacije. Kotarska načelstva utvrđivala su pomoću svojih ekonomista stalnu cijenu zemlje za pojedini razred. Za svaku općinu birala se *procjenbena komisija*, koja je razvrstavala pojedine zemljišne parcele u procjenbene razrede. Procjenbenu komisiju činio je kotarski ekonom, kao predsjednik, i dva procjenitelja, jedan u ime težača, a drugi u ime zemljoposjednika. Ukoliko su mišljenja procjenitelja bila različita, postupalo se kao u slučaju eksproprijacije.

Polovicu uskraćenog dohotka vlasnicima zemlje plaćala je država, a polovicu težak. Parnične troškove u vezi s uskraćenim dohotkom zemljovlasnicima plaćala je u cijelosti država. Država je plaćala odštetu u *obveznicama*, koje su nosile naziv »Državne obveznice za likvidaciju agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije«. Glasile su na donosioca, a bile su po 500, 1000 i 5000 dinara nominalne sa 6% kamata, koje su tekle od 1. siječnja 1931. godine, a isplaćivale su se istekom svake godine. Svota ispod 500 dinara plaćala se u gotovom novcu. Obveznice su se imale amortizirati kroz 30 godina, počevši od 1. siječnja 1932. godine i to ili izvlačenjem ili otkupom na burzi posredstvom Narodne banke. Anuitetsku službu obavljala je Generalna direkcija državnih dugova, kod koje su se i izvlačile obveznice svake godine 1. siječnja, a izvučene obveznice isplaćivale su se od 1. veljače iste godine po nominalnoj vrijednosti. Obveznice su uživale sve povlastice kao i ostale državne obveznice. Težaci su također plaćali dužne svote odštete u obveznicama. Njih je izdavala i težacima prodavala država. Država se uknjižila na otkupljenu zemlju za dugovanu svotu. Težaci su bili dužni državi vratiti dug u roku od 30 godina i to u ratama. Dug su mogli vratiti djelomično ili u cijelosti i ranije. Taj se dug naplaćivao zajedno s porezom, pa se isto tako i utjerivao. Težak je vlasniku mogao platiti odštetu i u gotovom novcu, što je morao izjaviti najkasnije do zaključnja rasprave. Uredbom o izmjenama i dopunama Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije⁶³ došlo je do izmjena i u pogledu plaćanja odštete za zemlju koju su seljaci dobili na državnom dobru »Vrana« a nije se obrađivala u feudalnim odnosima. Prema tom zakonu, seljaci su tu zemlju morali platiti maksimalno 10.000 dinara po hektaru. Međutim, kako je to bila zemlja na kojoj nisu postojali feudalni odnosi, tretirala se kao i ostala zemlja veleposjeda u Hrvatskoj, pa se na nju u pogledu visine odštete primjenjivao *Zakon o likvida-*

⁶³ *Narodne novine*, br. 45, 24. II 1940.

ciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. VI 1931. godine s kasnijim izmjenama i dopunama i Uredba o financijskoj likvidaciji agrarne reforme.

Ministar financija bio je ovlašten da daje štampati obveznice u visini od 400.000.000 dinara i da otvori potreban kredit za isplatu odštete, u gotovom novcu, te da odredi kredit od 3 milijuna dinara u svrhu likvidacije agrarne reforme u Dalmaciji.

U Neretvanskom polju, u kotaru Metković, plaćali su u cijelosti odštetu za zemlju, uskraćene dohotke i parnične troškove težaci. Oni su morali položiti kod suda četvrtinu dosuđene visine odštete u roku od 6 mjeseci poslije pravomoćne presude. Ostalo su morali platiti kroz 10 godina u jednakim ratama uz 6% kamata godišnje. Zemlja se prenosila u zemljišnjim knjigama u vlasništvo težaka, ali uz uknjiženje založnog prava u korist ranijeg vlasnika. Ukoliko je težak platio odštetu u gotovom novcu, ona se smanjivala za 20%. Ako težak u predviđenom roku od 6 mjeseci nije položio dužnu svotu, presuda je gubila važnost. Tada je zemljovlasnik slobodno mogao raspolagati takvom zemljom. Kada težak nije platio uzastopce dvije dospjele rate duga, bivši vlasnik zemlje mogao je zatražiti isplatu duga po propisima Zakona o izvršenju i obezbjeđenju. U pogledu plaćanja odštete bilo je uzurpirano zemljište u Neretvanskom polju podijeljeno u dvije klase. Uzurpatori su plaćali direktno vlasniku takve zemlje prve klase 1,50 dinara za 1 m², a druge klase 1 dinar za 1 m². Ostala zemlja koja se na tom području dijelila seljacima bila je podijeljena u četiri klase. Oni koji su dobili takvu zemlju plaćali su odštetu direktno vlasniku i to za: I klasu do 1 dinar, za II klasu do 0,75 para, III klasu 0,50 para i za IV klasu do 0,05 para po m². U takvom slučaju morali su se sklopiti ugovori između općine kao vlasnika zemlje i agrarnih interesenata odnosno uzurpatora. Oni su poslije sklapanja takvog ugovora bili dužni platiti četvrtinu odštete, a ostalo su morali platiti kroz 10 godina u jednakim ratama uz 4% kamate godišnje. Kada su pri sklapanju kupoprodajnog ugovora platili cijelu svotu, odšteta se smanjivala za 20%. Ako agrarni interesenti odnosno uzurpanti nisu htjeli sklopiti kupoprodajni ugovor, zemlja im se oduzimala i vraćala vlasniku. Kada kupoprodajni ugovor nije bio sklopljen na vrijeme krivnjom općine ili vlasnika zemlje, Banska uprava ekspropirala je takvu zemlju u korist agrarnih subjekata uz odštetu predviđenu u Uredbi. Ako takvi agrarni subjekti nisu platili dvije dužne rate, vlasnik zemlje imao je pravo da zatraži naplatu cjelokupnog uknjiženog duga s kamatama.⁶⁴

Financijska likvidacija agrarne reforme u Dalmaciji na onim posjedima koji su se smatrali veleposjedom bila je regulirana *Zakonom o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. VI 1931. godine i njegovim kasnijim izmjenama i dopunama*⁶⁵ i posebnom *Uredbom o financijskoj likvidaciji agrarne reforme*.⁶⁶ Posao likvidacije agrarne reforme bio je povjeren Privilegiranoj agrarnoj banci. Vlasnicima je pripadala

⁶⁴ *Službene novine*, br. 70, 28. III 1939.

⁶⁵ Agrarna reforma III, op. cit., 25—33.

⁶⁶ Uredba o financijskoj likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 26. sep. 1933, *Službene novine*, br. 219, 26. IX 1933.

odšteta za ekspropriiranu zemlju i to do 500 dinara u gotovom novcu, a iznad toga u državnim obveznicama od 4% koje su se imale amortizirati kroz 30 godina. Seljaci su morali platiti zemlju u roku od 30 godina uz 5% kamata godišnje.

b) Ciljevi agrarne reforme

Agrarnom reformom u Dalmaciji trebalo je ostvariti nacionalni, socijalni i ekonomski cilj. Tu su agrarni odnosi nosili tragove raznih agrarnih uređenja, a bilo je i vrlo zamršenih odnosa. Stoga je cilj agrarne reforme bila i težnja za stvaranjem »individualnog seljačkog poretka«, tako da se ti odnosi razriješe, a seljak (težak) postane vlasnik zemlje koju obrađuje. Agrarnom reformom nastojalo se umiriti nezadovoljne seljake i učvrstiti politički poredak u zemlji. Tadašnji nosioci vlasti imali su namjeru da agrarnom reformom realiziraju i socijalni cilj, odnosno pomognu dodjelom zemlje onim zemljoradnicima bez zemlje ili s nedovoljno zemlje. Težnja prvih nosilaca vlasti bila je da se pokušaju donekle izjednačiti posjedovne prilike u zemlji i da se stvori seljaštvo istoga pravnog položaja. Jedan od koraka ka tome trebalo je biti i ukidanje preostalih feudalnih i njima sličnih odnosa koji su se zadržali u Dalmaciji. Zemljoposjednici talijanski državljanima bili su vlasnici zemlje u Dalmaciji koja se obrađivala u raznim odnosima, bilo da je riječ o feudalnim odnosima ili o zakupu zemlje. Stoga je bila težnja nosilaca vlasti da i ta zemlja prijeđe agrarnom reformom u ruke domaćeg seljaštva.

c) Subjekti agrarne reforme

Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme od 25. II 1919. godine smatrale su subjektom agrarne reforme ove osobe: 1. u feudalnim odnosima (kmetским, čivčijskim, kolonatskim i ostalim kmetstvu sličnim odnosima), 2. zemljoradnike, koji uopće nisu imali zemlje, 3. zemljoradnike, koji nisu imali dovoljno zemlje odnosno koliko su mogli obraditi sami sa svojom porodicom, i 4. državu.⁶⁷ Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima s kasnijim izmjenama i dopunama subjektom agrarne reforme načelno utvrđuje sve one osobe koje su zemlju dobile po ranijim propisima, ako nisu bile izričito isključene.⁶⁸ Tim i nekim drugim općim propisima detaljnije je bilo određeno tko se smatra subjektom agrarne reforme na veleposjedničkoj zemlji i pod kojim uvjetima može steći zemlju. Iako već Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme spominju među subjektima agrarne reforme i osobe koje su zemlju obrađivale u nekom od feudalnih odnosa, tek je posebnim propisima bilo detaljnije utvrđeno tko i pod kojim uvjetima ima pravo na zemlju. Feudalni odnosi smatrali su se pravno ukinutima od 1. XII 1918. godine. Zemlja je prelazila u vlasništvo *težaka* odnosno *podtežaka* s tim da

⁶⁷ Agrarna reforma I, op. cit., 12-13.

⁶⁸ Agrarna reforma III, op. cit., 19. Zakon je subjektom agrarne reforme smatrao: mjesne interesente, seoske obrtnike, dobrovoljce, optante i druge koloniste, državu, samoupravna tijela, skupine zemljoradnika, pravne osobe s općekorisnim ciljevima, apsolvente viših i nižih poljoprivrednih škola i ostale subjekte koji su ranije dobili zemlju u privremeni zakup.

je mogao dobiti samo 10 hektara zemlje, ako mu je obitelj brojila do 6 članova. Na svakog daljnjeg člana porodice mogao je još dobiti po pola hektara zemlje. Ukoliko je neki težak ili podtežak držao više zemlje nego što je po zakonu mogao dobiti, ona se davala njegovim najpotrebnijim rođacima iz istog sela. Ukoliko takvih nije bilo, zemlja se davala drugom kojemu je bila najpotrebnija. Kada se težaku oduzimala zemlja, imao je pravo odabrati dio koji mu se oduzima. Ako nitko nije želio primiti višak zemlje, ona se ostavljala ranijem obrađivaču. Osobe, koje su dobile višak zemlje bile su dužne težaku platiti učinjene poboljšice na zemlji. Odijeljeni članovi porodice prije 25. II 1919. godine tretirali su se pri utvrđivanju maksimuma zemlje koja se mogla ostaviti težaku (10 hektara), ako su vodili samostalno domaćinstvo, kao samostalna težačka porodica, bez obzira na to je li provedena dioba u zemljišnim knjigama. Zemlja što je prelazila maksimum na pojedinom posjedu koji se ostavljao vlasniku, i zemlja državnog dobra »Aleksandrovo« / Vrana« na kojoj nije bilo feudalnih agrarnih odnosa tretirala se kao i ostala zemlja veleposjeda. *Seljaci, agrarni interesenti* mogli su dobiti najviše 10 hektara takve zemlje, ako su im porodice imale manje od 6 članova, odnosno pola jutra više na svakoga daljnjeg člana.⁶⁹

Težaci koji su samovlasno zaposjeli i vlastitim radom priveli kulturi državne i pašnjake samoupravnih tijela bili su subjekti agrarne reforme na tu zemlju. Uzurpatori su ih morali do 28. srpnja 1914. godine držati u posjedu i sami obrađivati na dan stupanja na snagu Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije. Pravilnikom o uređenju odnosa na prisvojenim pašnjacima državnih i samoupravnih tijela od 3. listopada 1933. godine sa izmjenama i dopunama od 23. ožujka 1937. godine detaljno je određeno tko se sve smatrao težakom u smislu toga zakona. To je bila svaka ona osoba, koja je uzurpirala zemlju u smislu st. 1. čl. 5 Naredbe br. 67.100 od 22. studenoga 1930. godine o provođenju Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine i svojim je radom privela kulturi ili uzurpiranu zemlju učinila produktivnom. Smatralo se da je težak prisvojenu zemlju svojim radom priveo kulturi i onda kada ju je samo ogradio i tako ograđenu na bilo koji način uživao. Prekidi u težakovu držanju zemlje koja je bila uzurpirana u razdoblju od 28. srpnja 1914. godine do 5. studenoga 1930. godine nisu se uzimali u obzir. Posjed prednika računao se u korist posljednjeg posjednika težačka. Težak je mogao zadržati samo 10 hektara uzurpirane takve zemlje, ukoliko mu je porodica brojila do 6 članova, odnosno još po pola jutra na svakoga daljnjega člana. Višak zemlje vraćao se državi odnosno općini. Posebnim Pravilnikom bilo je regulirano kako će se dijeliti agrarnim interesentima, seljacima, zemlja državnog dobra »Vrana«, koja je potpala pod agrarnu reformu. Pravo na takvu zemlju bilo je priznato prvo težacima koji nisu imali vlastite zemlje i držali su zemlju toga posjeda kao zakupci. Tek nakon njih mogla se dati zemlja ostalim seljacima bez vlastite zemlje. Poslije te dvije kategorije agrarnih subjekata, u obzir za zemlju dolazili su oni težaci koji su zemlju tog dobra držali u zakupu i

⁶⁹ Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, *Službene novine*, br. 254, 5. XI 1930.

nisu imali dovoljno vlastite zemlje, a tek iza njih ostali težaci koji nisu imali dovoljno vlastite zemlje. Primijenjen je teritorijalni princip, pa su na zemlju imali pravo prvenstva težaci okolnih sela. Pod okolnim selima razumijevala su se ona sela i zaseoci koji su ekonomski gravitirali prema posjedu »Aleksandrovo« / »Vrana«, a s obzirom na udaljenost mogli su racionalno koristiti dodijeljenju zemlju. Iz diobe zemlje nisu bila isključena ni ostala sela s otoka, ukoliko su mogla racionalno iskorištavati dodijeljenju zemlju.⁷⁰

Uzurpanti i siromašni zemljoradnici bez zemlje ili oni koji bi to htjeli postati, a tako i oni s nedovoljno zemlje u vlasništvu bili su subjekti agrarne reforme na općinskim pašnjacima i ostaloj neobrađenoj općinskoj zemlji u Neretvanskom polju, u kotaru Metković. Zemlja se tu dijelila po porodicama (kućnim zajednicama, domovima) tako »da porodica do četiri člana zaključno dobije jednu jedinicu, od četiri do osam članova zaključno do dvije jedinice, a preko osam članova po tri jedinice«. Kada je agrarni interesent imao vlastite zemlje ili priznatog prihvata (uzurpacije) više od jedinice koja mu pripada prema broju članova porodice, nije mu se mogla ta zemlja dodijeliti, a kada je imao manje dobivao je onoliko koliko mu je nedostajalo do pripadajuće jedinice.⁷¹

d) Objekti agrarne reforme

Objekt agrarne reforme bila je zemlja koja se obrađivala u nekom od feudalnih odnosa, ako su njezini obrađivači ispunjavali zakonske uvjete. Višak zemlje iznad maksimuma ostavljao se zemljoposjednicima, ako na takvoj zemlji nije postojao neki od feudalnih odnosa. Zakon je predvidio maksimum zemlje koja se ostavljala zemljoposjedniku na tom području od 87 jutara obradive odnosno 174 jutra zemlje uopće.⁷² Pod udar agrarne reforme nisu dolazile kuće i vrtovi zemljoposjednika, ako su ih privremeno ili trajno koristili ili uživali odnosno u njima stanovali. Pašnjaci državnih i samoupravnih tijela, koje su težaci samovlasno uzurpirali i priveli kulturi do 28. VI 1914. godine, također su smatrani objektom agrarne reforme. Zemlja državnog dobra »Aleksandrovo« / »Vrana« koja se smatrala veleposjedom bila je objekt agrarne reforme. To državno dobro smatrano je uzornim gospodarstvom, pa mu je za te svrhe ostavljeno 740 hektara oranica, livada i plodnih pašnjaka, 260 hektara druge pašnjačke i šumske zemlje, kanala, ostaloga neplodnog zemljišta i naprave za odvodnjavanje. Dobru je ostavljeno i jezero Vrana s površinom od 3001 hektara. Sva ostala zemlja, ako se nije obrađivala u nekom od feudalnih odnosa, potpadala je pod agrarnu reformu i tretirala se kao i zemlja ostalih velikih posjeda.

U Dalmaciji su često težaci obrađivali zemlju, a drugi težaci uživali su na istoj zemlji vočke. Taj odnos bio je razriješen tako da su težaku koji

⁷⁰ Pravilnik o uređenju odnosa na prisvojenim pašnjacima državnih i samoupravnih tijela od 3. oktobra 1933. godine sa izmenama i dopunama od 23. marta 1937. godine *Službene novine*, br. 69, 27. III 1937; *Službeni glasnik Primorske banovine*, br. 18, 17. X 1933.

⁷¹ Uredba o uređenju agrarnih odnosa na zemljištu u Neretvanskom polju sreza Metković, *Službene novine*, br. 70, 28. III 1939.

⁷² Agrarna reforma III, op. cit., 4.

je obrađivao zemlju i uživao vočke pripali i jedno i drugo. Kada je zemlju obrađivao jedan težak, a vočke na toj zemlji uživao drugi težak, vočke su prelazile u vlasništvo obrađivača zemlje. Raniji uživatelj voćaka imao je pravo na odštetu.

Zakon nije dirao kolektivne ispaše seljaka na osnovi običaja ili zakona o čuvanju polja u stanovito doba godine na privatnoj zemlji, nakon što su pobrani usjevi. Ostali su netaknuti i servituti ispaše i drvarenja, koji su pripadali pojedincima na pašnjacima i šumskim zemljištima bilo kojeg vlasnika. Zemljišne služnosti osnovane u korist gospodujućeg zemljišta trećeg lica ostale su i dalje i nisu se mogle brisati bez pristanka vlasnika takve zemlje.

Dijelovi zemlje, koju je težak ugovorom uzeo na obrađivanje ili uživanje a nisu bili privedeni kulturi, već su korišteni samo kao pašnjak, došli su pod udar agrarne reforme s ostalom obrađivom i uživanom zemljom. Držanjem zemlje nije se smatralo njezino korištenje samo u svrhu ispaše stoke, pa takvi odnosi nisu razrješavani na osnovi Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine, već su tretirani samo kao servitut ispaše.⁷³

Drukčiji tretman pri provođenju agrarne reforme imala je *zemlja u gradovima i njihovoj blizini, industrijska ili u blizini industrijskih poduzeća, zemlja u blizini kupališta*. Takva se zemlja dijelila popola između vlasnika i težača, ako se nisu drukčije dogovorili. Kada je takva zemlja bila obrađena, pravo izbora polovice bilo je priznato težaku. Kod takve neobrađene zemlje pravo izbora polovice priznato je vlasniku.⁷⁴ *Općinski pašnjaci i ostala općinska neobrađena zemlja* bili su objekt agrarne reforme u Neretvanskom polju, u kotaru Metković. Ta zemlja bila je objekt agrarne reforme, bez obzira je li bila uzurpirana i privedena kulturi. Banska uprava Primorske banovine donosila je odluku o tome hoće li se takva zemlja smatrati objektom agrarne reforme. Pri tome su se primjenjivali propisi koji su vrijedili za veleposjede. Istodobno s provođenjem agrarne reforme na takvoj zemlji razrješavali su se i servitutski odnosi. *Zemlja ranijeg korita rijeke Neretve* također je mogla biti objekt agrarne reforme. Kada je takva zemlja u zemljišnim knjigama bila upisana kao javno dobro, a poslije regulacije korita rijeke Neretve više nije služila kao takva, mogla se na temelju zahtjeva agrarnih vlasti provesti promjena u zemljišnim knjigama i prenijeti je u vlasništvo općine odnosno odlomka na čijem se području nalazila. Kasnije se takva zemlja mogla podijeliti agrarnim subjektima, pod uvjetom da je bila sposobna za diobu. Banska uprava u Splitu morala je za to imati pristanak općine ili odlomka, koji je bio vlasnik zemlje, da je se može uzeti za svrhe agrarne reforme. Takva odluka o pristanku smatrala se punovažnom tek nakon što ju je konačno odobrio ban Primorske banovine.⁷⁵

⁷³ Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, op. cit.; Naredba o provođenju zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, op. cit.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Uredba o uređenju agrarnih odnosa na zemljištu u Neretvanskom polju sreza Metković, op. cit.

e) Organi agrarne reforme

Specifični agrarni odnosi feudalnog karaktera bili su u nadležnosti *sudova*. Razrješavali su se na osnovi Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine. Na sudu su se rješavali i svi sporovi proizašli iz takvih odnosa. U prvom je stepenu bio nadležan *kotarski sud* na čijem se području nalazila nekretnina, a u drugom stepenu *Viši zemaljski sud u Splitu* koji je predmet rješavao konačno. Kada je nekretnina bila na području više kotarskih sudova, a radilo se o odnosu istih stranaka, agrarna se prijava mogla podnijeti kod bilo kojeg od tih sudova koji je tada postao isključivo nadležan. Zemlja državnog dobra »Aleksandrovo / Vrana« potpadala je nadležnosti suda samo kada je bila riječ o razrješenu nekoga od feudalnih odnosa na toj zemlji. Težaci koji su zatražili razrješene u zakonu predviđenih feudalnih agrarnih odnosa morali su podnijeti prijavu sudu u zakonom propisanom roku. Taj je rok bio određen na četiri mjeseca od objavljivanja zakona ali je kasnije bio produžen. Agrarnu prijavu mogao je podnijeti sam težak ili bilo koji od članova njegove porodice ili njegov zastupnik. Rasprave su se održavale u sjedištima općina. Na raspravu je sud pozivao stranke, svjedoke, članove procjembene komisije i Državno pravobranilaštvo.⁷⁶ Sud je odlučivao osim o tome je li određeni odnos u njegovoj nadležnosti i o uskraćenim dohocima zemljovlasniku i o parničnim troškovima. Zemljovlasnik je morao na raspravi prijaviti od težaka neisplaćene dohotke od 1919. godine nadalje, jer je inače na njih gubio pravo. Od svote dužnog dohotka odbijala se svota koju je zemljovlasnik dobio u to ime od države kao akontaciju ili nadoknadu. Ukoliko nije bilo drukčije određeno, sud je u toku postupka primjenjivao propise vanparničnog postupka. Sudac je presude izradio u sjedištu suda i dostavljale su se strankama, a po potrebi i Državnom pravobranilaštvu. Nakon što je presuda postala pravomoćna, u zemljišne se knjige upisivalo vlasništvo težaka na zemlju odnosno zgrade. Kada je odštetu plaćala država, Državno je pravobranilaštvo iz Splita dostavljalo pravomoćne presude Ministarstvu financija radi isplate.⁷⁷

Agrarni organi bili su nadležni za provođenje agrarne reforme na zemlji državnog dobra »Aleksandrovo« / »Vrana«, koja se tretirala kao veleposjed, na ostaloj zemlji veleposjednika koja je nadilazila zakonom dozvoljeni maksimum i na prisvojenim pašnjacima državnih i samoupravnih tijela, na zemlji općinskih pašnjaka i ostaloj neobrađenoj zemlji u Neretvanskom polju, u kotaru Metković. Poslovi provođenja agrarne reforme bili su u nadležnosti *Banske uprave Primorske banovine u Splitu odnosno njezinom Agrarnopravnom odsjeku*. Ona je utvrđivala agrarne subjekte i objekte po propisima koji su vrijedili za velike posjede, i po onima kojima je bilo regulirano pitanje uzurpacije državnih i općinskih pašnjaka i ostale neobrađene zemlje u kotaru Metković. Banska uprava odobravala je i kupoprodajne ugovore za zemlju u Neretvanskom polju.⁷⁸

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, op. cit.

⁷⁸ *Službeni glasnik Primorske banovine*, br. 18 17. X 1933; *Službene novine*, br. 69, 27. III 1937; *Službene novine*, br. 70, 28. III 1939.

Za poslove koje je ranije obavljao Agrarnopravni odsjek Banske uprave u Splitu kasnije je bila nadležna *Ispostava Banske vlasti Poljoprivredno odjeljenje — Agrarnopravni odsjek* po Pravilniku Ministarstva poljoprivrede br. 21.344 / 6 od 23. III 1937. godine. Agrarnopravni odsjek je u tu svrhu donosio prvostepene odluke s pravom žalbe na Ministarstvo poljoprivrede. Formiranjem Banovine Hrvatske i prijenosom poslova poljoprivrede s države na Banovinu Hrvatsku ona je postala istodobno i prva i druga instanca, pa je stoga osnovano *Povjereništvo za likvidaciju agrarne reforme u Splitu*, kako bi se strankama omogućilo pravo žalbe na drugu instancu, na *Bansku vlast Banovine Hrvatske — Odjel za seljačko gospodarstvo*. Povjereništvo za likvidaciju agrarne reforme u Splitu obavljalo je iste poslove kao i raniji agrarnopravni odsjek, i to kao prvostepena vlast. Ono je, dakle, obavljalo sve poslove po Zakonu o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. VI 1931. godine s kasnijim izmjenama i dopunama. Povjereništvo za likvidaciju agrarne reforme u Splitu bilo je formirano 22. siječnja 1940. godine, a započelo je s radom 10. lipnja iste godine. Njegova se nadležnost protezala na cijelu raniju pokrajinu Dalmaciju, osim kotara Boka Kotorska, te na kotare: Bugojno, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac, Duvno, Travnik i Fojnicu. Ono je, dakle, bilo prvostepena a Banska vlast u Zagrebu drugostepena vlast u rješavanju slučajeva iz čl. 9. i 10. Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine. Agrarni predmeti koje je do tada rješavala Ispostava banske vlasti u Splitu — Poljoprivredno odjeljenje — Agrarnopravni odsjek, a ticali su se beglučkih zemalja, od tada je rješavala Banska vlast Banovine Hrvatske — Odjel za seljačko gospodarstvo — Odsjek za agrarnopravne poslove u Zagrebu. U toku drugoga svjetskog rata poslove povjereništva obavljao je *Zavod za kolonizaciju u Splitu*.⁷⁹ Na područjima anektiranim od Italije agrarnu je reformu provodio *Centralni ured za agrarne eksproprijacije sa sjedištem u Zadru* pomoću podređenih organa.⁸⁰

III. PRIPREME I PROVOĐENJE AGRARNE REFORME U DALMACIJI

a) Pripreme agrarne reforme

Agrarni odnosi u Dalmaciji razvili su se pod utjecajem raznih vladavina. One su imale svoje posebne agrarne sisteme, koji su na dalmatinskom prostoru stvorili poseban tip agrarnih odnosa. Glavna karakteristika agrarnih odnosa u Dalmaciji bila je da se obradivaču zemlje priznavala izvjesna nasljedna nepokretnost s pravima i dužnostima, koje su ga trajno vezivale

⁷⁹ Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 — 26. kolovoza — 1940, Zagreb, Zaklada tiskare Narodnih novina u Zagrebu, 1940, 95; Naredba o osnivanju Povjereništva za likvidaciju agrarne reforme u Splitu, br. 246/IV — 6, pov. 1939, od 22. 1940, *Narodne novine*, br. 18, 23. I 1940; Uredba sa zakonskom snagom o izmjeni i nadopuni zakona od 19. X 1930. godine o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije s kasnijim izmjenama i dopunama, *Narodne novine*, br. 45, 25. II 1940.

⁸⁰ Arhiv SRH, Zbirka Zdravka Šantića (Dalje AH ZZŠ), 3.1.8.7.

za zemlju. Austrija je bila prinuđena pod pritiskom političkih događaja ukinuti dekretom od 7. IX 1848. i od 4. III 1849. godine osobnu zavisnost i rasteretiti zemljište na cjelokupnoj svojoj teritoriji, osim Dalmacije, za koju se navodilo da u njoj zapravo postoje posebni agrarni odnosi koje treba prije proučiti pa tek zatim urediti. Zakonom od 11. I 1878. godine bilo je ukinuto kulučenje na području Dubrovačke Republike i pretvoreno u paušalnu godišnju daću do 5 forinti godišnje. Kuluk se tu inače sastojao u obvezi težaka da radi besplatno 90 dana godišnje na zemlji svoga gospodara.

Za rješavanje agrarnih odnosa u Dalmaciji u toku provođenja agrarne reforme bilo je važno kako su ti odnosi nastali i na kojem je posjedu težak obrađivao zemlju. Je li riječ o zemlji koja je bila feudalnog porijekla ili o onoj koju su njezini vlasnici stekli kupovinom ili nasljeđivanjem.⁸¹ Na početku ovoga stoljeća posjedovni odnosi u Dalmaciji bili su specifični i raznoliki. Najznačajniji oblici feudalnih odnosa, koji su se zadržali u Dalmaciji, bili su: kolonat ili težaština, liveli i vječni liveli, kmetstvo i jednačenje u Neretvanskom kraju. Uz to su u nekim mjestima postojali odnosi koji se po obliku nisu razlikovali od kapitalističkog zakupa. Kolonatski odnosi u Dalmaciji, kao i u Istri, dugo su se vremena zadržali i predstavljali su dominantne proizvodne odnose. *Kolonat ili težaština* bio je odnos što se zasnivao na ugovoru između vlasnika zemlje i težaka koji je tu zemlju obrađivao. Koloni su prema vlasniku osim rente u naturi imali ponekad i drugih obveza, bilo ugovornih ili običajnih. O društveno-ekonomskim prilikama u pojedinom kraju i o običajnom pravu ovisio je udio u plodovima vlasnika zemlje, a kretao se od polovice do petine godišnjeg prihoda sa zemle. Dužina ugovornog odnosa bila je najčešće vezana uz vrstu kulture koja se gajila, najčešće su to bili vinogradi. Odnos se najčešće produžavao, pa je tako s vremenom u mnogim sredinama postao nasljedan. Vlasnik je mogao otkazati težaku ugovor prije roka samo kada težak nije obrađivao zemlju ili je nešto neovlašteno otuđio. Kada je vlasnik zemlje prije roka težaku otkazao ugovor, bio mu je dužan platiti poboljšice (melioracije). Kolonatski odnos bio je uknjižen u zemljišnim knjigama, pa ga je težak mogao uz odobrenje vlasnika prodati ili založiti. U Dalmaciji su od preostalih feudalnih odnosa bili zastupljeni i različiti oblici *kmetstva*. Najrasprostranjenije je bilo tzv. *dubrovačko kmetstvo*. Kmetovi su bili vezani uz dubrovačke gospare davanjem četvrtine ili trećine, ali su uistinu davali najčešće polovicu prinosa. Uglavnom je tu kmet uz ugovoreni prinos davao vlastelinu i tzv. »darove« u stoci, peradi, jajima itd. To se kasnije pretvara u novčanu rentu. Na otoku Rabu postojalo je tzv. *stolno kmetstvo*. U Dalmatinskoj zagori postojao je feudalni odnos pod nazivom »*kmetje*«. Vlasnici koji nisu sami obrađivali zemlju davali su je na obradu zemljoradničkim porodicama iz drugog kraja, zajedno sa nekretninama,

⁸¹ *Erić Milivoje*, op. cit., 90—91. Općim građanskim zakonom (1. I 1816) i kasnijim uvođenjem katastra u Dalmaciji Austrija je dvojako riješila pitanje kolonatskih odnosa. To je imalo posljedica na rješavanje agrarnopravnih odnosa u Dalmaciji poslije 1918. godine. Na području bivše Dubrovačke Republike takvi su odnosi stavljeni u nadležnost upravnih vlasti, čime im je zapravo bio priznat javnopravni karakter. Odnosi između vlasnika zemlje i njezina obrađivača u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji bili su u nadležnosti sudova, čime su imali privatnopravni karakter.

poljoprivrednim inventarom i stokom, a zauzvrat su dobivali dio prinosa. Vlasnik je mogao kmetu otkazati takav ugovor, čim je izgubio u njega povjerenje. Kmet je, također, mogao u svako vrijeme otkazati takav ugovor. Riječ je zapravo o prijelaznom obliku ka zakupu zemlje. U Istri, u okolici Poreča, postojalo je uz kolonat i tzv. *mezzadria: polovnjaštvo*. Razlika je bila u tome što je kmet (kolon) dobivao od vlasnika zemlje na upotrebu kuću i stoku, dok je polovničar (*mezzadro*) morao posjedovati vlastitu stoku i kuću, koja se najčešće nalazila u gradu. U dolini Neretve, u Opuzenu, kod Metkovića ugovorni odnos između vlasnika zemlje i kmeta trajao je 29 godina, nakon čega je kmet morao predati vlasniku zemlju bez prava na naknadu za melioracije. Kod *jednačenja*, u Neretvi je vlasnik dao zemlju na 20 godina, s tim da je obrađivač morao isušiti zemlju i dati pola ili trećinu prinosa. Postojali su i tzv. *podtežaci*. To su bile osobe koje su uzimale u zakup zemlju od težaka. Takvi odnosi bili su rasprostranjeni u okolici Splita i na otoku Braču. Podtežaci nisu bili uknjiženi u zemljišnim knjigama, a bili su obvezani davati težacima dio prinosa. Težaci su se često bavili nekim drugim poslom (npr. vađenjem tupine, trgovinom i sl.). Težaci su zemlju uzimali od vlasnika uz visinu udjela u plodovima od 1/3 do 1/6, a podtežacima su je davali uz udjel od 1/3 do 1/2 prinosa. U nekim mjestima su postojali i razni drugi oblici feudalnih odnosa, npr. na otoku Pagu i razni prijelazni oblici proizvodnih odnosa prema zakupu. U Sjevernoj Dalmaciji, uglavnom na zemlji tzv. mrtve ruke, postojali su određeni oblici feudalnih odnosa tzv. *livel i vječni livel*. U tom odnosu vlasnik zemlje uvijek je od livela dobivao istu ugovorenu količinu prihoda, bilo u naturi, bilo u novcu. On je mogao na zemlji saditi što je htio. Takav odnos ugovarao se na duži ili kraći rok. Međutim, događalo se da je takav odnos prelazio sa oca na sina, pa je postao nasljedan. To su bili tzv. »vječni liveli«. Livel je u takvom odnosu mogao zemlju prodati i pokloniti.

U Dalmaciji su još postojali i razni drugi oblici čisto feudalnih odnosa, onih koji se predstavljali prijelaz prema zakupnom odnosu. Dakle, riječ je zapravo o skali raznih odnosa od kmetstva do zakupa zemlje.⁸² Točni podaci o tome koliko se uistinu u Dalmaciji zemlje obrađivalo u takvim odnosima ne postoje. Oni nisu bili poznati ni organima koji su provodili agrarnu reformu.⁸³ Prema jednoj službenoj anketi iz 1925. godine, 96.953 seljačke porodice u Dalmaciji obrađivale su 53.000 ha tuđe zemlje.⁸⁴ Od

⁸² *Hribar Alfons*, Kolonat ili težaština (Kmetški odnosi u Primorju), Zagreb, Agrarna biblioteka »Maja«, 1923, 8—9, 11, 13, 17—18, 20; *Obad Stijepo*, Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvog svjetskog rata, *Casopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1974, br. 1, 64.

⁸³ *Stojanović St.*, Šest godina naše agrarne reforme, op. cit. 223. Autor navodi: »Mi nemamo statističkih podataka o broju kolonatskih, kmetških, kmetstvu sličnih, livelskih i gospoštinskih feudalnih porodica, niti o površini zemlje koju te porodice drže. Nema tih podataka ni Ministarstvo za agrarnu reformu, jer ono ni danas još nema uopće organizovanog ni svoga statističkog odjeljenja.«

⁸⁴ *Frangiš Oto*, Agrarna reforma u južnoj Jugoslaviji, *Ekonomist*, Zagreb, br. 6, 1935. Prema jednoj procjeni pod kolonatom se u Dalmaciji obrađivalo oko 40.000 ha (vidi: *Tartalja Ivo*, Agrarna reforma u Dalmaciji, *Jugoslavenska njiva*, 1919, 180). U štampi se navodi da je 1919. godine u Dalmaciji bilo oko 40.000 obitelji vezano zemljoradničkim pogodbama. U jednom kasnijem članku iz 1926. godine spominje se da je od 43.000 kolonatskih obitelji, njih 10.000 obrađivalo tuđu zemlju, dok 567 takvih doma-

ukupnog broja posjeda u Dalmaciji 47.881 ili 57,40% obrađivali su sami vlasnici, 31.502 ili 37,79% obrađivali su dijelom vlasnici, a dijelom koloni, kmetovi, liveli, ili privatnopravni zakupnici, 4018 ili 4,80% posjeda obrađivali su isključivo koloni, kmetovi, liveli, privatnopravni zakupnici, a 54 posjeda obrađivana su na ostale načine.⁸⁵

U Dalmaciji su, dakle, uoči provođenja agrarne reforme, postojali težači koji su obrađivali zemlju bivših feudalaca i oni koji su obrađivali zemlju ostalih vlasnika. Vlasnici takve zemlje bili su različitog socijalnog statusa (advokati, činovnici, svećenici, profesori, pomorci, trgovci, bankari, penzioneri i drugi). Većina njih zemlju je počela kupovati potkraj 19. stoljeća od vlastele koja je zemlju prodala zajedno s težacima. Ti vlasnici zemlje nisu bili istoga imovnog stanja. Među njima je bilo bogatih, ali i siromašnih. Neki vlasnici zemlje živjeli su u gradovima, drugi u manjim mjestima, a neki na selu. Najveće posjede imali su upravo oni koji su živjeli u gradovima. Sa zemljom nisu imali veze, osim što su ubirali prihode. Drugu skupinu posjednika čine oni koji su živjeli u manjim gradićima, a po porijeklu su bili iz raznih društvenih slojeva. Uglavnom je to bila tzv. inteligencija primorskih gradića. Ona je vodila brigu o zemlji, ali je u njezinim rukama bila vlast u općini, raznim društvima, trgovini i politici. Treću skupinu činile su osobe raznog društvenoga porijekla, a živjele su od prihoda sa zemlje, bilo da su je obrađivale — djelomično uz pomoć nadničara, ili da su je davali u zakup. Nadalje, postojala je i skupina maloposjednika, koji iz raznih razloga nisu mogli sami obrađivati zemlju pa su je davali na obradu drugima. Upravo tako različit socijalni položaj vlasnika zemlje u Dalmaciji bio je jedan od uzroka sporog rješavanja agrarnih odnosa u Dalmaciji. Naime, teško se moglo naći rješenje da se težacima dade zemlja, a da se pri tome ne povrijede i interesi onih s relativno malim posjedom koji ga, doduše, nisu sami obrađivali, ali su ipak od nje ga živjeli.⁸⁶

Takvi zemljišnoposjedovni odnosi bili su nakon prvoga svjetskog rata uzrok snažnih potresa u dalmatinskom društvu. Težači su zahtijevali dosljednu primjenu načela da zemlja pripada onima koji je obrađuju, pa su obustavili davanje dohotka njezinim vlasnicima. S druge strane, vlasnici su grčevito tražili zaštitu privatne svojine i svoje pravo nastojali ostvariti na sudu.

Već u Manifestu regenta Aleksandra od 6. I 1919. godine, a u vezi s rješavanjem agrarnog pitanja bilo je, uz ostalo, istaknuto da treba ukinuti kmetstvo i velike posjede i zemlju podijeliti siromašnim zemljoradnicima uz pravičnu naknadu. Poslije toga bile su, 25. II 1919. godine, donesene Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme u kojima je rečeno da se raskidaju kolonatski i ostali kmetstvu slični odnosi između vlasnika zem-

činstava nisu uopće imala zemlje. Prema jednom novinskom podatku iz 1928. godine, 36.214 obitelji živjelo na svojoj zemlji, a 47.734 u nadničarskim i kolonatskim odnosima (vidi: *Mirošević Franko*, Položaj dalmatinskog težača i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929, *Radovi*, 20, Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagreb, Zagreb 1987, 75).

⁸⁵ *Erić Milivoje*, op. cit., 93.

⁸⁶ *Mirošević Franko*, Položaj dalmatinskog težača, op. cit., 78—79.

lje i težaka. Istim odredbama proglašene su ništetnim sve presude koje su u vrijeme prvoga svjetskog rata bile donesene u korist vlasnika zemlje, a u sporovima radi razvrgnuća težačkih odnosa, te su ponovo uspostavljeni odnosi kakvi su postojali prije rata.⁸⁷ Prethodne odredbe stvorile su kod težaka u Dalmaciji uvjerenje da su postali vlasnici zemlje koju su obrađivali, te da više nisu dužni davati vlasnicima zemlje dohodak utvrđen ranije zaključenim ugovorima. Međutim, »Prethodne odredbe« nisu bile u Dalmaciji provedene u život. Pokrajinska vlada za Dalmaciju u Splitu donijela je, 6. IX 1919. godine, okružnicu (br. VI, 1318/19), kojom je upozorila sudove da »Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme« još ne vrijede za Dalmaciju, zbog zabrane admirala savezničkih sila i SAD u Splitu, dok ne bude o pripadnosti Dalmacije odlučeno na mirovnoj konferenciji.⁸⁸ Međutim, unatoč toj okružnici dalmatinski su težaci i dalje odbijali davati dohodak od zemlje vlasnicima.

Ministarstvo za agrarnu reformu je 1919. godine donijelo *projekt* za rješavanje agrarnih odnosa u Dalmaciji. Međutim, on je naišao na protivljenje vlasnika zemlje, posebno u dijelu u kojem se predlagalo da se težaci oslobađaju kolonatskih odnosa i davanja dohotka i da će postati potpuni vlasnici zemlje koju obrađuju. Razni prijedlozi za razrješenje kolonatskih odnosa našli su se i na stranicama štampe u Dalmaciji. Interesantan je i prijedlog rješavanja agrarnih odnosa u Dalmaciji koji je iznio biskup Carić, a nazvao ga je »*Provizornim odredbama*«. Objavljen je u nekoliko brojeva lista »Jadran«. Prema tom prijedlogu, trebalo je osnovati povjerenstvo za agrarnu reformu na nivou kotara i odrediti maksimum posjeda za vlasnika i težake. Uvjet da težak postane vlasnik zemlje bio je da je sam obrađuje. Vlasnici bi za oduzetu zemlju dobili odštetu. Siromašnim seljacima imala je u otplati zemlje pomoći država. Težak ne bi imao pravo dati zemlju koju je dobio agrarnom reformom na obradu drugoj osobi. Sankcija za to kao i za neobrađivanje bila je oduzimanje zemlje. Agrarno pitanje u Dalmaciji trebalo se prema tom prijedlogu riješiti u roku od 10 do 20 godina. Ako se ne bi riješilo u tom roku, trebalo ga je regulirati zakonom. Težaci koji su imali više zemlje od maksimuma što bi se odredio morali bi je vratiti državi. Tu je zemlju trebalo država da razdijeli seljacima koji nisu imali zemlje. Prijedlog nije izuzimao crkvenu zemlju od provođenja agrarne reforme.

Projekt zakona za rješenje agrarnih odnosa u Dalmaciji i diskusije o rješenju agrarnog pitanja posebno su uznemirili maloposjednike. Oni su osnovali svoje udruženje i izdavali list »Naša zemlja«.⁸⁹

Ministarstvo za agrarnu reformu podnijelo je, 22. V 1922. godine, *Prijedlog Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji*. Prijedlog je predviđao da se težaci oslobode zavisnosti od posjednika i da postanu vlasnici zemlje. Posjednicima zemlje težaci su morali dati pravičnu naknadu. Privatnopravni ugovori između težaka i vlasnika zemlje razriješili bi se uz otkup koji je imao platiti težak. Država bi plaćala naknadu zemlje zemljo-

⁸⁷ Agrarna reforma I, op. cit., 13—14.

⁸⁸ Isto, 226.

⁸⁹ Mirošević Franko, Položaj dalmatinskog težaka, op. cit., 86—87.

posjednicima samo kada su bili posrijedi javnopravni odnosi.⁹⁰ Takav prijedlog nisu prihvatili ni zemljoposjednici, ni težači. U strahu da im se ne oduzme zemlja, zemljoposjednici su u povodu toga prijedloga organizirali proteste Ministarstvu za agrarnu reformu. Brojni protestni telegrami iz raznih mjesta Dalmacije bili su upućeni potkraj svibnja 1922. godine. Vlasnici zemlje u Dalmaciji bili su organizirani u »Udrugi maloposjednika«, posredstvom koje također protestiraju. Zahtijevali su poštivanje privatnog vlasništva i ranije zaključenih ugovora. Težači su, također, upućivali telegrame vladi. Npr., u telegramu težači iz Pučišća na otoku Braču zahtijevali su da se prijedlog Zakona najprije uputi težačkim organizacijama, kako bi one dale svoje mišljenje. Protivili su se isključenju kolonata iz kmetskih odnosa i zatražili da se provođenje agrarne reforme povjeri agrarnim uredima, a ne sudovima, za koje su smatrali da su pristrani. Izjasnili su se i protiv plaćanja uskraćenih dohodaka veleposjednicima.

Maloposjednicima je uspjelo odgoditi donošenje Zakona o razrješenu agrarnih odnosa u Dalmaciji, s glavnim argumentom kako su oni komplicirani. Ministarstvo za agrarnu reformu obnovilo je projekt Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji 10. VI 1923. godine na osnovi ranijeg projekta iz 1922. godine. Međutim, bez uspjeha. Rješavanje agrarnih odnosa u Dalmaciji ponovo je pokrenuto ulaskom u vladu Hrvatske seljačke stranke. Agrarni odnosi u Dalmaciji još su se više zaoštrili potpisivanjem Nettunskih konvencija (u srpnju 1925. godine).

Potkraj listopada 1925. godine ponovo je uspostavljeno Glavno agrarno povjereništvo u Splitu. Obnovljen je u Agrarnom odboru Narodne skupštine postupak za donošenje Zakona o agrarnoj reformi u Dalmaciji. Sporazum o Nacrtu toga zakona bio je postignut između vodstva Hrvatske seljačke stranke i Narodne radikalne stranke 30. VII 1926. godine na Bledu. Taj nacrt bio je sličan umnogome onom iz 1922. godine. Razlikovao je više vrsta agrarnih odnosa. Smatrao je feudalnim odnosima one u kojima

⁹⁰ Isto, 87—88. Nacrt Zakona o rješavanju agrarnih odnosa u Dalmaciji, koji je bio podnesen na raspravu Narodnoj skupštini 1922. godine, izradio je Rade Stojanov, glavni povjerenik za agrarnu reformu u Dalmaciji. Agrarni odnosi u Dalmaciji bili su razvrstani u *tri razreda*: prvi razred, kmetski i kmetstvu slični odnosi; drugi, liveli i zakupi; treći, kolonatski ili težački odnosi. Kmetskim ili kmetstvu sličnim odnosima smatrani su oni za koje se moglo dokazati da postoje na zemlji feudalnog porijekla, te da je zemljoradnička obitelj, uz davanja, bila obvezana i na osobne obveze ili podavanja, koja su imala karakter osobne ovisnosti prema vlasniku zemlje. To su osobni rad vlasniku zemlje, davanje raznih darova i slično. Zakupom ili livelom smatrani su oni odnosi kod kojih nije postojao kmetski ili kmetstvu sličan odnos, a zemljoradnici su obrađivali zemlju 40 godina (od stupanja na snagu predloženog zakona). Kolonatskim ili težačkim odnosima smatrani su oni, gdje je po ugovoru zemljoradnik ili njegov pretходnik iskrčio tuđu zemlju i na njoj zasadio vinograd, maslinik ili voćnjak, te ostale trajne kulture, uz obavezu da će tu zemlju obrađivati dok traje nasad i godišnji prinos dijeliti s vlasnikom zemlje prema ugovorenom ključu. Kmetski ili kmetstvu slični odnosi imali su se razriješiti tako da težači postanu vlasnici zemlje, a vlasnicima odtetu da plati država. Zakupe ili livele trebalo je razriješiti tako da zemlja prijeđe u vlasništvo težaka samo kada nisu imali vlastite zemlje. Kolonatski ili težački odnosi razriješili bi se tako što je težak imao postati besplatno vlasnikom državne zemlje, a morao bi platiti otkupninu za zemlju vlasnika. Kada je težak dao zemlju na obradu podtežaku, pravo na zemlju pripadalo je posljednjem. Težači bi bili dužni isplatiti uskraćeni dohodak vlasnicima zemlje u visini predviđenoj Naredbom Pokrajinske vlade za Dalmaciju od 24. VIII 1920. godine.

je težak, uz davanje dijela prihoda od zemlje, dugovao i druga osobna podavanja zemljovlasniku ili je bio o njemu osobno ovisan. Odnos je smatran kmetским, ako je nastao prije 1. I 1878. godine. Kmetstvu sličnim odnosom smatrao se onaj u kojem je bio težak i njegovi preci najmanje 30 godina, računajući od vremena donošenja zakona. U tom roku trebalo je da su obrađivali tuđu zemlju i davali zemljovlasniku izvjestan dio prihoda u naravi ili novcu. Uvjet je bio da je riječ o zemljoradnicima. Vrijeme trajanja težačkog odnosa nije smjelo biti vezano za trajanje kulture. Zakupnim odnosima smatrani su oni, kada su težaci obrađivali zemlju kao zakupci uz težačka davanja u novcu ili naturi. Nasljednim zakupom (livel) smatrao se odnos u kojem je neka osoba trajno koristila određenu zemlju i na njoj zasadila vinograd, maslinik, voćnjak ili neku drugu trajnu kulturu, uz obavezu da zemlju obrađuje dok traje nasad. Nacrtom zakona bilo je predviđeno ukidanje kmetских i kmetstvu sličnih odnosa. Zakupna zemljišta, ako su se u tom odnosu obrađivala unazad 30 godina (računajući od stupanja na snagu zakona), prelazila su u vlasništvo težača (zakupca), ako nije imao vlastite zemlje. Razrješenje odnosa mogao je zatražiti i vlasnik i težak. Kada je vlasnik na zemlji imao težača prije 1878. godine, pripadala bi mu trećina procjembene vrijednosti, a kada ga je imao poslije pripadale bi mu dvije trećine odštete. Cijelu procijenjenu vrijednost imali su dobiti oni vlasnici čiju su zemlju obrađivali vječni liveli. Državnom eraru trebalo je da u svakom slučaju pripadne polovica procjembene vrijednosti. U prvom slučaju trećinu je vlasniku trebalo da plati država, u drugom trećinu država, a drugu trećinu težak, dok su vječiti liveli imali sami platiti cijelu odštetu za zemlju. Nacrt agrarnog zakona za Dalmaciju, koji je izradila Komisija za ispitivanje agrarnih odnosa u Dalmaciji, prihvatio je u srpnju 1926. godine Ministarski savjet. Bio je poslan svim skupštinskim odborima.⁹¹ Najveći dio dalmatinskih radnika bili su zemljoposjednici, pa nisu prihvaćali taj nacrt zakona. Neslaganja s navedenim zakonskim projektom bilo je i kod članova Komisije. To se posebno odnosi na dra Matu Čipčića Brgadina, člana Radikalne stranke. Nacrt je dirao u privatno vlasništvo. Radikali su zatražili da se Zakonom reguliraju samo kmetски i kmetstvu slični odnosi, a ne ugovorni odnosi između težača i vlasnika zemlje koji su privatnopravnog karaktera.

Maloposjednici Dalmacije uputili su predstavku Ministarskom savjetu u lipnju 1926. godine putem svoje Udruge u Splitu u kojoj se, uz ostalo, kaže da Nacrt zakona predstavlja »remek-djelo razbaštinjenja i gaženja ustavnih prava, poruga (je) zaštite prava stečenih i zagarantiranih od temeljnog državnog zakona koji regulira privatnopravne odnose i baza društvenog poretka«. Ponovo su ustali protiv nacrtu zakona u rezoluciji donešenoj u Splitu 28. listopada 1926. godine. Tom prilikom ističu da je nacrt »predložen iz čisto političkih i stranačkih prilika, a ne ekonomskih«, pri tome se mislilo na Hrvatsku seljačku stranku, koja je prema njihovom mišljenju nastojala dobiti pristalice među dalmatinskim seljacima.⁹²

⁹¹ Isto, 90—91, Komisiju su sačinjavali: Rade Stojanov, dr Mate Čipčić Brgadin, don Petar Gjirlić i težak Kušar. Brgadin je pripadao Narodnoj radikalnoj stranci, a ostali članovi Komisije Hrvatskoj seljačkoj stranci.

⁹² Isto, 91.

Prigovore dalmatinskih radikala nastojao je pobiti član Hrvatske seljačke stranke Josip Predavec, koji se i sam prilično angažirao u donošenju nacрта toga zakona. U stranačkom listu »Dom« tvrdio je da je prema važećim propisima moguća eksproprijacija privatnog vlasništva i to na osnovi Zakona o pravičnoj naknadi.⁹³

Nacrt zakona podnesen je skupštinskom odboru potkraj listopada 1926. godine. Međutim, zakon nije donesen, jer su se tome protivili dalmatinski radikali, jasno uz podršku stranačkih istomišljenika. Među dalmatinskim radikalima koji su se oduprli donošenju zakona posebno su se isticali dr Subotić, dr Novaković, Tripalo i Komnenović. Oni su, 12. II 1927. godine, uputili predstavku predsjedniku vlade Nikoli Uzunoviću, u kojoj su zatražili da se poništi projekt agrarnog zakona za Dalmaciju. Zahtijevali su da se formira nova komisija, sastavljena od pravnika. Taj projekt agrarnog zakona za Dalmaciju bio je povučen, a formirana je nova komisija. Ta je Komisija izradila novi projekt agrarnog zakona za Dalmaciju. To je zapravo bio šesti pokušaj donošenja toga zakona.

Ponovo je pokušala staviti to pitanje na dnevni red Seljačko-demokratska koalicija. Pavle Radić je u njezino ime predložio na početku ožujka 1928. godine rezoluciju o likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji. Kao osnova za razmatranje u Skupštini imao je poslužiti projekt dra Stanka Šibenika iz 1926. godine. Pri tome se Pavle Radić pozvao na sporazum između HSS-a i RS-a od 30 srpnja 1925. godine, u kojem je bilo odlučeno da će se riješiti agrarni odnosi u Dalmaciji. Međutim, ministar za agrarnu reformu, radikal Vladimir Andrić, odbio je hitnost takvog prijedloga.⁹⁴

Tek 19. X 1930. godine bio je donesen *Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije*, koji je izmijenjen i dopunjen 6. III 1931. godine. Naredba za provođenje toga zakona bila je donesena 19. XI 1930. godine. Poslije toga se prišlo likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji. S likvidacijom agrarnih odnosa započelo se tek poslije 12 godina nakon formiranja zajedničke države.

b) Provođenje agrarne reforme

S provođenjem agrarne reforme u Dalmaciji započelo se poslije donošenja Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine. Posao provođenja obavljali su sudovi i agrarni organi. Nadležnost je zavisila od odnosa koji se razrješavao. Likvidaciju agrarne reforme pratio je premali broj osoblja i nedovoljno financijskih sredstava. Sudovi su bili zatrpani agrarnim prijavama, koje su se sporo rješavale. U ekspozeu ministra poljoprivrede Svetozara Stankovića, člana Radikalne stranke (kasnije JRZ), za 1936/37. godinu kaže se da likvidacija agrarne reforme na teritoriju Dalmacije i Bosne i Hercegovine nije još obavljena »niti će se moći u ovoj godini obaviti radi

⁹³ *Predavec Josip*, Zašto je tako važan agrarni zakon za Dalmaciju, *Dom*, br. 47, 1926.

⁹⁴ *Mirošević Franko*, Položaj dalmatinskog težaka, op. cit., 92.

smetnji zakonske i personalne prirode. Poduzete su mjere da se otklone zakonski nedostaci«. Broj činovnika u agrarnim uredima trebalo je povećati. Svetozar Stanković rekao je da je za »uspješnu provedbu dalmatinskog agrara dobio povećanje kredita od 600.000 dinara, tako da će sudu celokupni kredit u narednoj budžetskoj godini ukupno iznositi 1.800.000.— dinara«. ⁹⁵ Utvrđeno je da su zemljovlasnici činili fiktivne prodaje ili darovanja zemlje s namjerom da se od jednog većeg posjeda napravi više manjih ispod 5 ha zemlje, kako bi se ostvarila veća odšteta. Da se izbjegne provođenje agrarne reforme zemlja je prelazila i u vlasništvo stranih osoba. Zbog toga je financijskim zakonom za 1936/37. godinu (čl. 75. toč. 2) bilo zabranjeno otuđenje agrarne zemlje do rješavanja agrarnog spora. Otuđenje je bilo moguće samo uz dozvolu ministra poljoprivrede, koja se do okončanja spora mogla dati samo u izuzetnim prilikama. Otuđenje zemlje u korist stranih državljana nije se dozvoljavalo do okončanja agrarnog spora. ⁹⁶

U toku provođenja likvidacije agrarne reforme zemljovlasnici su nastojali da im se vrati dio zemlje koji se našao pod udarom agrarne reforme. To se trebalo učiniti proširenjem tzv. zona. Zone su bile određene odlukom ministra poljoprivrede br. 36150-VIa od 18. VII 1931. godine. ⁹⁷ Međutim, na zahtjev raznih vlasnika zemlje zona je za splitsko područje i okolice bila proširena rješenjem Ministarstva poljoprivrede od 29. III 1934. godine (br. 17760/VI). To je rješenje bilo poništeno odlukom Državnog savjeta br. 31.573 od 30. VIII 1934. godine na žalbu težaka. Za cijelu Dalmaciju ostala je dalje zona, koja je bila određena odlukom ministra poljoprivrede od 18. VII 1931. godine. Kasnije je bilo još pokušaja da se zona proširi i da se spasi zemlja koja se našla na udaru agrarne reforme. Proširenje zone zatražilo se i u Šibeniku. O zahtjevu je raspravljao, 13. XI 1940. godine, Apelacioni sud u Splitu na zahtjev Banske vlasti Banovine Hrvatske — Odjela za seljačko gospodarstvo od 24. VII 1940. godine i zauzeo mišljenje: da se na području proširene zone nalazi velik broj težaka, kojima je zemlja dosuđena po agrarnom zakonu. »Tim težacima se ne bi mogla zemlja oduzeti, a niti bi oni pus-

⁹⁵ *Glasnik Ministarstva poljoprivrede*, Beograd, br. 3, ožujak 1936, 69—70.

⁹⁶ AH ZZŠ, 3.1.1.10; 3.11.6

⁹⁷ *Službeni glasnik Primorske banovine*, Split, br. 17, 1. VIII 1931. Na osnovi čl. 4 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, a na prijedlog Kraljevske banske uprave iz Splita, bile su određene zone. Propisi toga zakona imali su se primijeniti približno označenoj zoni u tehničkim elaboratima te Banske uprave. Na Rabu je to bila gradska zona i kupalište; u Šibeniku gradska, industrijska i kupališna zona; u Skradinu gradska zona; u kotaru Split gradska zona Trogira i zona tupinoloma »A. d. Split« u Kaštel Gomilici, tvornice cementa »Dalmacija d.d.« u Kaštel Sućurcu, tvornice cementa »Adria-portland« u Solinu, tupinoloma »Klanec« u Solinu; tupinoloma »Meterizec« u Solinu; tvornice cementa »Split«; gradska zona Splita, kamenolom »Kamen«, tupinolom »Magi i Cindro«, industrijska zona tvornice »La Dalmatine«; zona grada Omiča; tupinoloma »Carna«; tvornice cementa »Lavoko Cie«; zona grada i kupališta Korčula, zona Stona i stonske solane, zona kupališta na Lopudu i zona grada i kupališta u Dubrovniku; kupališna zona u Kupařima i Srebrenu. U Zetskoj banovini odnosilo se to na gradsku zonu u Hercegovom, Perastu, Kotoru, Budvi i arsenalu u Tivtu. Dakle, bile su po mjestima točno određene gradske, industrijske i kupališne zone.

tili da im se oduzmi. Svako zadiranje u prava, koja su oni stekli po agrarnom zakonu, dovelo bi do revolta i uskolebala bi se kod težaka vjera u pravnu sigurnost onoga što su po postojećim propisima dobili. Kada se na njih ne bi moglo proširiti zone — onda bi ostalo da se samo na teret onih težaka, kojima slučajno sud nije prispio da na vrijeme riješi njihove prijave. To bi izazvalo kod težaka opravdano ogorčenje i protiv vlasti i protiv vlasnika, što bi moglo povući za sobom nepredvidive posljedice. Ako današnje prilike u svijetu sile naše vojne vlasti da u Mandalini prošire svoje vojne objekte i van područja zone koja je postavljena odlukom Ministra poljoprivrede od 18. VII 1931. br. 36150-VIa — to nije razlog da se proširenjem tih vojnih potreba proširuje i zona, jer se to proširenje ne bi pravедno moglo izvesti, nego samo na teret onih težaka, kojima još agrar nije riješen, ali ne njihovom krivnjom, već krivnjom raznih zapreka, koje su onemogućile sudu da te prijave pravodobno riješi. Da su i te prijave pravodobno riješene — ne bi se postavljao ovakav zahtjev — jer se ne bi mogla mijenati ni ukinuti stečena prava. Kako se ta prava ne mogu ukidati za težake, koji su ih stekli, a tih ima mnogo, to se ne može sada postavljati zapreke, da ta ista prava steknu i ostali težaci, koji su sa njima u istom položaju. Takvo proširenje demoralizatorno bi djelovalo na težake, koji bi tim proširenjem bili pogođeni, a potaklo bi vlasnike ostale Dalmacije, da i za sebe traže proširenje svojih zona barem za ona zemljišta za koja agrar još nije riješen, a tih ima mnogo. Split, Kaštela sva područja tvornice cementa, kupališni predjeli na Hvaru, Makarskoj itd. svi bi tražili isto proširenje, pak se ne bi moglo preći preko njihovih zahtjeva, kada bi se udovoljilo zahtjevu Šibenika. U svim tim slučajevima, ne bi se moglo dirati u već razriješene odnose a tih ima najviše, već bi se pogodilo težake i to samo one, čiji agrar, bez njihove krivnje, nije još riješen.« Apelacioni sud u Splitu stao je na stanovište da se takvi zahtjevi odbiju.⁹⁸ Obim poslova vezan uz likvidaciju agrarne reforme bio je znatnije povećan mogućnošću podnošenja novih agrarnih prijava na osnovi čl. 92. Financijskog zakona za 1939/40. godinu i rješavanjem tzv. talijanskog agrara. Sudovi su paralelno uz stare radili i na novim agrarnim prijavama. Kotarski su sudovi morali podnositi iskaze o radu na agrarnim sporovima Apelacionom Sudu u Splitu, odvojeno za stare i nove agrarne prijave.⁹⁹ Na poslovima likvidacije agrarnih odnosa u Dalmaciji na području Apelacionog suda u Splitu radilo je 1939. godine 58 »agrarnih dnevničara i zvaničnika«.¹⁰⁰ Prema Uredbi o prenosu poslova poljoprivrede sa države na Banovinu Hrvatsku, od 28. XI 1939. godine, troškovi likvidacije agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije prešli su na Banovinu Hrvatsku. Apelacioni sud u Splitu predvidio je za osobne i materijalne troškove u 1940/1941. godini 2,308.000 dinara. Međutim, sudovi nikada nisu dobili dovoljno sredstava. To se odrazilo na rješavanju agrarnih prijava. Da je rješavanje agrarnih sporova, uz ostalo, zavisilo i

⁹⁸ AH ZZŠ, 3.1.2.

⁹⁹ Isto, 3.1.3.1.; 3.1.1.8.

¹⁰⁰ Isto, 3.1.11.1.; 3.1.11.2.; 3.1.11.3.

od novca vidi se iz jednog izvještaja Apelacionog suda u Splitu (Su 1322114/39) Odjelu za seljačko gospodarstvo u kojem se kaže, da se rješavanje »agrarnih odnosa u budž. godini 1938/39. odvija mnogo brže, nego li je to bio ranije slučaj. Ovu okolnost treba tumačiti time što je u ovoj budžetskoj godini otvoren veći kredit nego li je to bilo u ranijim godinama, kada je zbog nestašice kredita trebalo koncem budžetske godine otkazivati službu agrarnim dnevničarima i obustavljati terenske radove. Veći kredit omogućio je da se sa Katastarskih Uprava dodijele sudovima na kraće ili dulje vrijeme i geometri odnosnih Uprava mimo onih geometara koji su stalno izloženi sudovima. Ovaj povećani rad izazvao je i veći izdatak raspoloživog kredita, ali je zato uspjeh veći nego li je bio u ranijim godinama.«¹⁰¹ Problemi s financiranjem likvidacije agrarne reforme postojali su i narednih godina.

Na osnovi čl. 313 Financijskog zakona za budžetsku 1939/1940. godinu bila je donesena Uredba sa zakonskom snagom o izdavanju nove — druge — emisije 6% državnih obveznica za likvidaciju agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije.¹⁰² Tom Uredbom bio je ovlašten ministar financija da može emitirati novu emisiju obveznica od 400 milijuna dinara. Te obveznice imale su isti tretman kao i one iz prve emisije na osnovi čl. 43 i 50 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine. Definitivna amortizacija duga po obje emisije obveznica imala se završiti do kraja 1981. godine. Prva emisija obveznica također je bila 400 milijuna dinara. Apelacionom sudu u Splitu bio je odobren kredit od 998.100 dinara za likvidaciju agrara za 1940. godinu. Poslovi likvidacije agrara imali su se nastaviti u »nesmanjenom opsegu«.¹⁰³

Po čl. 92 Financijskog zakona za 1939/40. godinu bilo je podneseno mnogo prijava, pa je u njihovu ispravnost posumnjao Apelacioni sud i Državno pravobranilaštvo u Splitu. Posljednje je smatralo »da je jedan veliki broj prijava nepravilan i da su prijavljeni agrarni odnosi u većini slučajeva fiktivni«. Stoga je predloženo da se poduzmu mjere radi sprečavanja povoljnog rješavanja takvih prijava, kako bi se ujedno zaštitili i imovinsko-pravni interesi države, koja je morala plaćati odštetu za zemlju. U Beogradu je održana konferencija (25, 29. i 30. IX i 2 i 3. X 1939. godine) kojoj su prisustvovali predstavnici Vrhovnog državnog pravobranilaštva, Državnog pravobranilaštva iz Splita, Ministarstva financija, Ministarstva poljoprivrede i Ministarstva pravde. Zaključeno je da se interes države može uspješno zaštititi jedino izmjenom Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine, što je učinjeno Uredbom o njegovoj izmjeni i dopuni. Tim su bili izuzeti od razrješenja svi odnosi, naročito porodični, koji nisu imali karakter feudalnih odnosa. Naime, vrlo često su težaci stav-

¹⁰¹ Isto, 3.1.6.1.

¹⁰² Uredba o izdavanju nove emisije obveznica za likvidaciju dalmatinskog agrara u iznosu od 400 miliona, *Politika*, Beograd, 30. IX 1939.

¹⁰³ Arhiv SR Hrvatske, Fond Agrarna reforma na veleposjedima 1919—1945 (dalje AH ARV) kut. 5, br. 28, 412, 8. VI 1940.

ljali zahtjev na zemlju svojih krvnih srodnika.¹⁰⁴ Apelacioni sud u Splitu zatražio je od podređenih sudova da »na nedvojbeni način utvrde, da li u svakom konkretnom slučaju postoji težački odnos.«¹⁰⁵

Naša zemlja se obvezala Sporazumom o primjeni agrarne reforme na talijanske državljane u ranijoj pokrajini Dalmaciji da će do 31. prosinca 1940. godine završiti agrarnu reformu na posjedima talijanskih državljana.¹⁰⁶ Likvidaciju agrarne reforme na posjedima talijanskih državljana sudovi su počeli provoditi tek poslije zaključenja sporazuma 19. V 1939.¹⁰⁷ Iako se radilo užurbano na talijanskom agraru, u sudovima se poslovi nisu odvijali po predviđenom planu zbog velikog broja agrarnih prijava, premalog broja sudaca, geometara i službenika. U ožujku 1940. godine bile su u sudovima u Dalmaciji neriješene 10.684 prijave za razrješenje agrarnih odnosa na posjedima talijanskih državljana. Od ukupno 10.684 neriješene agrarne prijave u vezi s talijanskim agrarom, 10.642 odnosile su se na sudove u mjestima koja su danas u SR Hrvatskoj, a 42 u Crnoj Gori. Najviše neriješenih agrarnih prijava za zemlju na posjedima u vlasništvu talijanskih državljana imali su sudovi u Biogradu na moru, Preku, Splitu, Šibeniku i Rabu. Ti sudovi nisu mogli brže raditi na likvidaciji agrarne reforme na posjedima talijanskih državljana s tadašnjim osobljem, pa je Apelacioni sud u Splitu zatražio da im se dodijele novi suci, geometri i pomoćno osoblje i da se osiguraju financijska sredstva.¹⁰⁸

Talijansko poslanstvo u Beogradu uputilo je ministru vanjskih poslova Aleksandru Cincar-Marković verbalnu notu u vezi sa sporim rješavanjem likvidacije agrarne reforme na posjedima talijanskih državljana u Dalmaciji. On je s tim upoznao, dopisom od 3. IV 1940. godine, bana Banovine Hrvatske dra Ivana Šubašića. Od bana dra Ivana Šubašića se zahtijevalo da poduzme potrebne mjere kako bi se mogao nesmetano odvijati rad sudova u Dalmaciji, koji su radili na likvidaciji agrarne reforme na posjedima talijanskih državljana. Banovina Hrvatska nije osigurala za te poslove u budžetu za 1940/41. godinu potrebna sredstva, pa je ban dr Ivan Šubašić zatražio od ministra financija dra Jurja Šuteja da iz rezervnih sredstava toga Ministarstva osigura 500.000 dinara za rad sudova u Dalmaciji.¹⁰⁹ Na intervenciju Ministarstva vanjskih poslova odnosno samog ministra Aleksandra Cincara-Markovića bio je iz sredstava Banovine Hrvatske odobren kredit od 500.000 dinara radi ubrzanja rada na likvidaciji agrarne reforme na posjedima talijanskih državljana.¹¹⁰

¹⁰⁴ AH ZZŠ, 1.1.3.; 1.1.1.1.12.

¹⁰⁵ Isto, 3.1.3.2.

¹⁰⁶ Uredba o sporazumu između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Italije o primjeni agrarne reforme na talijanske državljane u ranijoj pokrajini Dalmaciji, *Službene novine*, br. 185, 16. VIII 1939.

¹⁰⁷ AH ZZŠ, 3.1.6.14.

¹⁰⁸ Isto, 3.1.8.8.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto, 3.1.6.19.; 3.1.7.3.

Na početku svibnja 1940. godine zatražilo se od sudova da se agrarna reforma provodi u »punom opsegu«. Obećano je da će se za to odobriti naknadni kredit. To je, uglavnom, urađeno zato da se ne prekine rad na likvidaciji agrarne reforme na posjedima talijanskih državljana¹¹¹ Potkraj svibnja 1940. bio je Apelacionom sudu u Splitu odobren kredit od 700.500 dinara. Međutim, taj kredit mu nije bio doznačen, pa su sudovi u Dalmaciji obustavili potkraj 1940. godine terenske radove na teret Banovine i ograničili se samo na radove koje su financirali agrarni interesi.¹¹² Posao likvidacije agrarne reforme u Dalmaciji stajao je 1940. godine samo kod sudova 1.970.500 dinara. Zbog forsiranja talijanskog agrara bili su te godine »posve zapušteni radovi na rješavanju agrara naših državljana, koji su uslijed toga pretrpjeli veliku štetu i to u jednakoj mjeri i težaci i zemljovlasnici«.¹¹³ Stanje likvidacije agrarne reforme na posjedima talijanskih državljana u Dalmaciji potkraj 1940. godine vidi se iz podataka Apelacionog suda u Splitu upućenih Odjelu za seljačko gospodarstvo u Zagrebu. Prema tim podacima, u listopadu 1940. godine, radovi na talijanskom agraru bili su »u punom jeku na glavnim sektorima tj. u Splitu, Šibeniku, Biogradu n/m i Prekom. Radovi su, uglavnom, bili završeni polovicom prosinca 1940. godine, nakon što je bio uveden skraćeni postupak, kojim je svuda razriješen težački odnos između onih težaka i talijanskih vlasnika i dosuđena odšteta djelomičnom presudom, dok je parcelacija zemlje među pojedine težake prepuštena redovitom postupku. Na taj način likvidirano je oko 90% talijanskog agrara, a ostatak otpada na sudove u Rabu, Krku i Pagu, gdje skraćeni postupak nije bio proveden zbog relativno malog broja prijava protiv talijanskih vlasnika. Osim toga, ima još i nepravomoćnih sporova uslijed ulaganja žalbe«.¹¹⁴

Sudovi u Dalmaciji radili su paralelno na rješavanju tzv. starih i novih agrarnih prijava. Nove agrarne prijave bile su one, koje su se mogle podnijeti po čl. 92 Financijskog zakona za 1939/40. godinu za agrarne odnose iz čl. 1, 2, 3, 9 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine, od 1. IV 1939. do zaključno 31. VII iste godine.

Sudovi u Dalmaciji nastavili su i 1941. godine rad na razrješavanju agrarnih odnosa. Ponovo je nedostajalo sredstava, pa su na početku godine zatražili dodatni kredit. Pošto nisu dobili sredstva, sudovi su potkraj ožujka 1941. godine ponovo obustavili sve terenske radove vezane uz likvidaciju agrarne reforme na teret Banovine Hrvatske.¹¹⁵ Neriješenih starih agrarnih prijava bilo je naročito mnogo u ovim kotarskim sudovima: Starigradu, Biogradu n/m, Preku, Šibeniku, Orebiću.¹¹⁶

¹¹¹ Isto 3.1.6.4.; 3.1.6.5.; 3.1.6.6.

¹¹² Isto, 3.1.6.3.; 3.1.6.7.; 3.1.6.18.

¹¹³ Isto, 3.1.6.21.; 3.1.6.23.

¹¹⁴ Isto, 3.1.7.11.

¹¹⁵ Isto, 3.1.6.24.

¹¹⁶ Isto, 3.1.6.14.

Potkraj ožujka 1941. godine bile su u kotarskim sudovima na području ranije pokrajine Dalmacije ukupno 102.072 stare agrarne prijave. Od toga ih je bilo 87.675 pravomoćno riješenih, 1751 riješena ali još nepravomoćna i 12.646 neriješenih. Od toga je otpadalo na sudove na području, koje je danas u sastavu SR Hrvatske 100.419 starih agrarnih prijava, od kojih su bile pravomoćno riješene 86.144, riješenih ali još nepravomoćnih 1728 i neriješenih 12.547. Na kotarske sudove u Budvi, Hercegovom, Kotoru i Perastu, na području koje je danas u sastavu SR Crne Gore, otpadale su 1653 stare agrarne prijave, od kojih je bila pravomoćno riješena 1531, 23 riješene ali još nepravomoćne i 99 neriješenih. Kotarskim sudovima na području ranije pokrajine Dalmacije podneseno je ukupno 41.999 novih agrarnih prijava, od kojih je bilo pravomoćno riješeno 8440, riješene ali još nepravomoćne 3603 i 29.840 neriješenih. Kotarskim sudovima u Dalmaciji, u mjestima koja su danas u sastavu SR Hrvatske, bilo je podneseno 40.688 novih agrarnih prijava, od toga je bilo pravomoćno riješenih 7999, riješenih ali nepravomoćnih 3587, te 28.986 neriješenih. Kotarskim sudovima u Budvi, Hercegovom, Kotoru i Perastu bilo je podneseno ukupno 1311 novih agrarnih prijava, od kojih je bila pravomoćno riješena 441, riješenih ali još nepravomoćnih 16 i 854 neriješene.¹¹⁷

Na likvidaciji agrarne reforme u Dalmaciji radili su osim sudova i agrarni organi. Povjerenstvo za likvidaciju agrarne reforme bilo je osnovano i započelo s radom 10. lipnja 1940. godine. Ono je rješavalo u prvom stepenu, a u drugom Banska vlast Banovine Hrvatske u Zagrebu slučajeve iz čl. 9. i 10 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine.¹¹⁸

Pod udar agrarne reforme došlo je i Državno dobro »Vrana«, kasnije ergela »Aleksandrovo« u kotaru Biograd n/m i Benkovac. Prije provođenja agrarne reforme imalo je Državno dobro »Vrana« tri vrste zemljišta: *u vlastitoj režiji, u jednogodišnjem zakupu i kmetsku zemlju*. Dio zemlje (639 ha) bio je opterećen servitutom ispaše i drvarenja. Poslije prvoga svjetskog rata zadržan je u Vranskom polju feudalni odnos, pa država od kmetskih zemalja ubire 1/4 odnosno 1/5 prinosa. Podavanja s kmetskih zemalja bila su ukinuta tek 1925. godine. Time je zapravo bio raskinut feudalni odnos, a agrarnim prijavama sudu rješavalo se pitanje vlasništva zemlje.¹¹⁹

Državno imanje »Vrana« pretvoreno je 1923. godine u *ergelu »Aleksandrovo«*, pa su tu preseljeni konji iz predratne sinjske pastuharne.¹²⁰ To imanje imalo je površinu od 7262 ha. Posjed se pretezao kroz 11 katatarskih općina, kako pokazuje naredna tabela.

¹¹⁷ Isto, 3.1.22.5.

¹¹⁸ Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske.

¹¹⁹ AH ARV, kut. 5, sv. »Vrana«.

¹²⁰ Isto.

Tabela 2.

DRŽAVNO DOBRO »VRANA« — TERITORIJA

Katastarska općina	Površina u hektarima
1. Biograd n/m	1.728
2. Filipjakov	237
3. Pakoštane	47
4. Raštane	88
5. Turanj	538
6. Banjevac	35
7. Polača	10
8. Radašinovac	17
9. Tinj	862
10. Vrana	3.700
11. Murter — Betina	1
Ukupno:	7.262

Izvor: AH ARV, kut. 5. Odluka o utvrđivanju objekata od 26. VIII 1940.

Državna ergela »Vrana« (»Aleksandrovo«) imala se svesti na površinu od oko 1000 ha. Međutim, u vladajućim krugovima prevladavalo je uvjerenje da to dobro treba biti mnogo manje, svega 400—500 ha. Ostala zemlja imala se agrarnom reformom razdijeliti seljacima.¹²¹ Kmetско zemljište obrađivalo je 1800 kmetova iz okolnih sela. Oni su uskratili davanje prinosa.¹²² Isto su učinili i zakupci zemlje. Od 1925. godine samo su zakupci morali davati prihod sa zemlje državi. Kmetovi su bili oslobođeni podavanja, zato što je to bio feudalni odnos.¹²³ Zemlja toga posjeda davala se na obradu seljacima uz davanje dijela prinosa još na početku 1940. godine, jer još nije bila provedena agrarna reforma. S utvrđivanjem objekata agrarne reforme započelo se tek 1940. godine, a istodobno su bile rješavane prijave zemljoradnika koji su zatražili pašnjak na Državnom dobru »Vrana«.¹²⁴ Osim sela koja su bila predviđena da dobiju zemlju na tom veleposjedu, zemlju su zatražili i seljaci nekih drugih sela, npr. Banjevca, Radašinovca,¹²⁵ Tijesnog,¹²⁶ Pašmana¹²⁷ i nekih drugih. Pošto je zemlje bilo premalo, nisu sva sela došla u obzir pri nadiobi. Državno je dobro obuhvaćalo Vransko jezero i Vransko polje. Na jezero je otpadao 3001 ha, nepomično kmetско zemljište 1189 ha,

¹²¹ AH ARV, kut. 5, br. 5724 / IV / 6 / 40; br. 908, 31. I 1940.

¹²² Isto, kut. 5, br. 27.927, 18. VII 1925.

¹²³ Isto, kut. 5., br. 3823, 11. XII 1925.

¹²⁴ Isto, kut. 5, br. 19.533 / IV, 15. IV 1940; br. 6.058, 10. IV 1940; br. 7.914, 24. V 1940; br. 23.423, 5. VI 1940; Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, op. cit., 95.

¹²⁵ Isto, kut. 5. Molba Kotarske organizacije HSS-a iz Benkovca od 31. V 1940. godine Banskog vlasti Banovine Hrvatske — Odjelu za seljačko gospodarstvo.

¹²⁶ Isto, kut. 5. Rezolucija seoskog zbora odlomka Murter — Betina općine Tijesno od 18. X 1940.

¹²⁷ Isto, kut. 5. Molba mjesne organizacije HSS-a iz Pašmana od 15. V 1940. godine.

na zemljište opterećeno servitutom ispaše i drvarenja 639 ha i na slobodno zemljište oko 2205 ha. U zakupu se obrađivalo oko 600 ha.¹²⁸ Agrarnom reformom bili su na tom veleposjedu razriješeni feudalni odnosi, a seljaci koji su u takvim odnosima obrađivali zemlju postali su vlasnici 2123 ha državne zemlje. Uz to, bilo je razdijeljen seljacima okolnih sela 1461 ha toga veleposjeda. Zemlju na Državnom dobru »Vrana« (»Aleksandrovo«) dobili su seljaci ovih sela: Biograd n/m, Pakošane, Pakošanska draga, Filipjakov, Turanj, Sikovo, Raštane, Tinj, Lišane, Kakma, Polače, Vrana, Jagodnja Gornja i Donja, Zapužane, Tkon, Pašman, Kraja i Raštević. Za javno dobro bilo je ekspropirirano 128 ha.¹²⁹ Seljaci su morali platiti odštetu za zemlju koju su dobili agrarnom reformom. Visina odštete za 1 hektar takve zemlje prikazana je u narednoj tabeli.

Tabela 3.

DRŽAVNA ERGELA »ALEKSANDROVO« — ODŠTETA ZA ZEMlju
RAZDIJELJENU AGRARNOM REFORMOM

(u dinarima)

Klasa	Razred agr. procjene	Oranice	Livade	Vrtovi i pašnjaci	Pašnjaci i planine
I i II	I	2712	2448	2820	458
III i IV	II	2070	1958	2256	366
V i VI	III	1428	1368	1692	274
VII i VIII	IV	714	684	246	137

Izvor: AH ARV, kut. 5. sv. »Vrana«.

Seljaci su dobili na Državnoj ergeli »Aleksandrovo« zemlju po nižoj cijeni od one s privatnih posjeda u ostalom dijelu Dalmacije.

Sudovi u Dalmaciji nisu završili ni do 1941. godine potpuno razrješenje agrarnih odnosa. Za taj posao trebalo im je »još oko 2 godine«, dok je zemljišnoknjižni prenos tih odnosa imao »trajati duže«. Pokušalo se ubrzati rad sudova na razrješenju agrarnih odnosa, naročito u onim slučajevima, kada su vlasnici zemlje bili talijanski državljani. Poslovi koji su bili u nadležnosti Povjereništva za likvidaciju agrarne reforme u Splitu bili su na početku 1941. godine u »punom jeku«. Mjerodavni faktori smatrali su da bi ih trebalo što prije riješiti, naročito provođenje agrarne reforme na Državnom dobru »Aleksandrovo« (»Vrana«), u Narodnim Jagmama u Livnu i u Neretvanskom blatu. Tako bi seljaštvo »u primorskim krajevima, kao i ono u Bosni došlo do željene zemlje, koja mu je sada kao nikada ranije neophodno i hitno potrebna«.¹³⁰ Do kraja prvog tromjesečja 1941. godine sudovi su na području ranije pokrajine Dalmacije primili ukupno 144.071 agrarnu prijavu (stare i nove prijave), od

¹²⁸ Isto, kut. 5, 240, 10. IX 1940; br. 137, 26. VII 1940.¹²⁹ Isto. Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, op. cit., 95.¹³⁰ AH ZZŠ, 3.2.3.3.1.

kojih je pravomoćno riješeno 96.115, riješene nepravomoćne 5354, a neriješenih je ostalo 42.486. Kotarski sudovi u Dalmaciji i na otocima Hrvatskog primorja, u mjestima koja su danas u sastavu SR Hrvatske, primili su ukupno 141.107 ili 97,9% od ukupnog broja podnesenih agrarnih prijava. S obzirom na složenost agrarnih odnosa, neki korisnici agrarne reforme podnijeli su ne samo jednu, već dvije ili više agrarnih prijava. Od toga su do kraja prvog tromjesečja 1941. godine pravomoćno riješene 94.143, riješene ali do tada nepravomoćne 5315, a ostalo neriješenih 41.533. Dakle, od ukupno podnesenih prijava na tom području ostalo je do 1941. godine neriješeno 29,4%.¹³¹ Danas je prilično teško sigurno reći koliko je zemlje prešlo u ruke seljaka agrarnom reformom u Dalmaciji, jer točni podaci o tome ne postoje. Prema podacima kojima se raspolaže, čini se da su seljaci do 1941. godine agrarnom reformom dobili 50.000¹³² do 60.000 ha.¹³³ Dakle, svi agrarni odnosi feudalnog karaktera u Dalmaciji i na otocima Hrvatskog primorja nisu bili razriješeni do drugoga svjetskog rata. Konačno su ukinuti tek poslije rata *Zakonom o ukidanju agrarnih odnosa feudalnog karaktera na području Dalmacije i Hrvatskog primorja od 20. XI 1946. godine* (obnovljenim 13. XII 1947. godine). Njim su ukinuti svi agrarni odnosi feudalnog karaktera bez obzira na trajanje, a zemlja sa zgradama i drvećem prešla je u vlasništvo obrađivača bez odštete.¹³⁴

¹³¹ Isto, 3.1.22.5.

¹³² Isto, 3.1.1. 18. U elaboratu (Upiti iz dalmatinskog agrara) navodi se da je riješen »veliki dio sporova, tako da će se po tome zakonu prenijeti oko 50.000 hektara zemlje na oko 100.000 seljačkih porodica [...]«.

¹³³ Prema podacima ing. Ante Mihlečića, objavljenim 1947. godine, bilo je u Dalmaciji riješeno do 1941. godine ukupno 85.000 agrarnih odnosa feudalnog karaktera. Razrješenjem »samo ovih odnosa dobili su težaci — obrađivači u svoje vlasništvo 60.000 ha zemlje«. Dalje navodi da je zbog sprostosti provođenja agrarne reforme ostalo neriješeno više od 30.000 agrarnih prijava. Za agrarne odnose koji su nastali poslije 1900. godine nisu se podnosile agrarne prijave. On navodi da je u Dalmaciji bilo »oko 20.000« takvih agrarnih odnosa. Prema njemu, poslije oslobođenja zemlje ostalo je »u Dalmaciji još oko 50.000 agrarnih odnosa feudalnog karaktera [...]«. U Dalmaciji su nastajali i stvarali se i poslije 1900. godine agrarni odnosi feudalnog karaktera (vidi: A. M., Preko 45.000 seljaka Dalmacije dobiva svoju zemlju, *Vjesnik*, 16. V 1947). Isti autor u radu »Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj«, Zagreb, Ekonomski institut, 1952, str. 6, kaže da je do okupacije riješeno u Dalmaciji 85.000 agrarnih prijava, te da su obrađivači dobili u vlasništvo 60.000 ha, a da je ostalo neriješeno 45.000 prijava na površinu oko 20.000 ha. Broj neriješenih agrarnih prijava je približan, ukoliko se neriješenim prijavama do 1941. u Dalmaciji i na otocima Hrvatskog primorja dodaju i prijave podnesene kasnije u onim mjestima koja su bila u međuratnom razdoblju pod talijanskom okupacijom. Poslije rata podnijelo je prijave za razrješenje agrarnog odnosa na teritoriju Zadra 3748 i na otoku Lastovu 600 obrađivača tuđe zemlje.

¹³⁴ AH ZZŠ, 3.2.3.2. (Provedba agrarne reforme na području Istre i Dalmacije). Po tom zakonu bila je zaključno do 27. X 1948. godine podnesena u Dalmaciji i na otocima Pagu, Rabu i Krku 65.791 agrarna prijava od 36.665 obrađivača zemlje. Od ukupnog broja podnesenih prijava 29.992 bile su podnesene već i ranije na osnovi Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. X 1930. godine. Po zakonu od 20. X 1946. godine bilo je podneseno još 35.979 novih agrarnih prijava. Tim prijavama bilo je obuhvaćeno 26.535 ha, *Narodne novine*, br. 138, 22. XI 1946.

ZAKLJUČAK

U Dalmaciji su se, uz vrlo nepovoljne strukture posjeda, zadržali i zaostali specifični oblici feudalnih odnosa (kolonat ili težaština, liveli, vječni liveli, kmetstvo i jednačenje u Neretvanskom kraju). Bila je to skala odnosa od kmetstva do zakupa zemlje. Zajednička karakteristika tih odnosa bila je da se obrađivaču zemlje priznavala izvjesna nasljedna nepokretnost. Od ukupnog broja posjeda pripadalo je 59,6% kategoriji ispod 2 ha zemlje. Unutar te kategorije bilo je 34,3% posjeda manjih od 1 ha zemlje. Koliko je bilo političko i ekonomsko značenje provedbe likvidacije kolonatskih i drugih odnosa najbolje pokazuje podatak o broju težačkih obitelji koje su u Dalmaciji obrađivale zemlju feudalaca. Gotovo 4/5 stanovništva Dalmacije bilo je eksploatirano na osnovi feudalnih agrarnih odnosa. Vlasnici zemlje u Dalmaciji bili su i talijanski državljani, što se odrazilo na razrješavanje agrarnih odnosa u Dalmaciji. Na koncepciju, tempo i način provođenja agrarne reforme u Dalmaciji utjecale su i političke prilike u vrijeme kada se počela provoditi u cijeloj zemlji. Političke prilike u Dalmaciji poslije prvoga svjetskog rata obilježavali su, s jedne strane, talijanska okupacija znatnog dijela njezina teritorija, a s druge oštri sukobi u narodu, ponajprije između seljaka i vlasnika zemlje. Agrarnoposjedovni odnosi u Dalmaciji bili su uzrok snažnih potresa u dalmatinskom društvu. Težaci su zahtijevali da se provede u život proklamirano načelo da zemlja pripada onima koji je obrađuju, pa su zato i obustavili davanje dohotka njezinim vlasnicima. Na drugoj strani, vlasnici su putem suda nastojali ostvariti zaštitu svojih vlasničkih prava. Osim uzroka koji su u cijeloj zemlji djelovali u pravcu neprestanog odgađanja rješavanja agrarnog pitanja, u Dalmaciji su postojali i neki zasebni razlozi. Riječ je o vrlo kompliciranim agrarnim odnosima. Unutar kategorije vlasnika zemlje postojala je vrlo velika razlika u imovinskom pogledu. Teško se moglo pronaći adekvatno rješenje kojim bi se zemlja dala onima koji je obrađuju, a da se istodobno ne povrijede i interesi onih malih posjednika, koji zemlju nisu sami obrađivali, ali su od nje živjeli. Dakle, rješavanje pitanja težaka dovodilo je u pitanje egzistenciju druge socijalne skupine — maloposjednika. Razrješavanje agrarnih odnosa i provođenje agrarne reforme u Dalmaciji sprečavali su i bogati zemljoposjednici, koji su bili režimski orijentirani, uglavnom dalmatinski radikali. Oni su uspjeli, koristeći se svojim stranačkim vezama i podrškom ostalih članova Narodne radikalne stranke, odgoditi donošenje zakona sve do 1930. godine, iako je Ministarstvo za agrarnu reformu podnijelo takav prijedlog već 1922. godine i više puta ga obnovilo. Na sporost rješavanja agrarnog pitanja u Dalmaciji djelovalo je i to što je prilično zemlje bilo u rukama zemljovlasnika Talijana, a Sporazum o primjeni agrarne reforme na talijanske državljane bio je zaključen tek 1939. godine.

Likvidacija agrarnih odnosa u Dalmaciji započela je tek poslije 12 godina nakon formiranja zajedničke države. Provodila se sporo, a pratio ju je premali broj osoblja i nedostatak sredstava. Agrarna reforma na posjedima talijanskih državljana počela se provoditi nešto brže tek poslije potpisivanja navedenog sporazuma s Italijom 1939. godine. Do drugo-

ga svjetskog rata provedeno je samo djelomično razrješenje agrarnih odnosa u Dalmaciji, i to samo onih odnosa koji su bili ugovoreni prije 1900. godine odnosno onih koji su trajali duže od 30 godina. Ostali, koji su nastali od 1900. godine nadalje, nisu bili likvidirani. Vlasnici zemlje dobili su odštetu od 20.000 do 30.000 dinara za ha, prema bonitetu zemlje i duljini trajanja agrarnog odnosa. Visina odštete sama po sebi govori da zakon od 1930, kojim su se imali razriješiti agrarni odnosi u Dalmaciji, nije bio donesen radi seljaka, već u interesu vlasnika zemlje. Vlasnici su se tako riješili problema s obrađivačima njihove zemlje, koji im nisu htjeli plaćati dohodak i osigurali sebi mnogo stalniju rentu. Sudovi na području ranije pokrajine Dalmacije primili su u prvom i naknadnom roku 144.071 agrarnu prijavu za razrješenje agrarnih odnosa, od toga je otpadalo 97,9% na kotarske sudove u mjestima koja su danas u sastavu SR Hrvatske. Seljaci u Dalmaciji dobili su agrarnom reformom do 1941. godine od 50.000 do 60.000 ha. U Dalmaciji nisu bili potpuno ukinuti agrarni odnosi feudalnog karaktera niti do drugog svjetskog rata, već je to učinjeno tek poslije rata.

SUMMARY

THE AGRARIAN QUESTION IN DALMATIA BETWEEN THE
TWO WARS (1918—1941)

In this paper the author deals with the process of the agrarian reform and resolution of some specific forms of property relations in Dalmatia in the period between the two wars (1918—1941). In this context she analyzes the political and socio-economic situation in Dalmatia in the years following the first world war, when the agrarian reform in the country began to be carried out. She presents in detail the legal aspect with the corresponding analyses of subjects, objects and bodies of the agrarian reform. On the basis of the relevant data she follows the process of carrying out and liquidation of the agrarian reform.

In Dalmatia, besides a very unfavourable structure of the landed property, there could still be found some characteristic forms of the feudal agrarian relations. There was a whole scale of the agrarian relations from serfdom to the capitalist leasehold. The main characteristic of such agrarian relations in Dalmatia was that one who cultivated somebody else's land was granted certain hereditary immobility. Besides remnants of various forms of the agrarian relations from earlier periods, Dalmatia had also very unfavourable structure of property, which can be concluded from the fact that 59,6% of the total number of the landed property belonged to the category of less than two hectares. Within that category 34,3% of the landed property had less than one hectare. Almost four fifths of the inhabitants in Dalmatia were exploited through the feudal agrarian relations. This shows the importance of the agrarian reform for the farmers and of resolution of the old forms of the agrarian relations.

The concept, pace and mode of carrying out the agrarian reform in Dalmatia were influenced, on one hand, by the political situation, and on the other hand by the fact that quite a number of the landowners were Italian citizens. Political situation in Dalmatia after the first world war was characterized by the occupation of considerable part of its territory by Italy, while, on the other side, there were sharp conflicts among people, first of all peasants and landowners, i.e. the new rulers. The agrarian property relations in Dalmatia were the cause of great shocks in the Dalmatian society. Farm labourers asked for realization of the proclaimed principle that land should belong to those who cultivated it. They stopped giving the income to the landowners. On the other side, the landowners tried to secure the protection of their property rights through the court.

Besides the factors which continuously caused the postponement of solving the agrarian question in the whole country, there were some reasons specific for Dalmatia. Here the agrarian situation was especially complex. There were great differences in property from one landowner to the other. Therefore it was extremely difficult to find an acceptable way of giving the land to those who cultivated it, at the same time not hurting the interests of small owners who, although they did not cultivate the land themselves, made their living of it.

Solution of the farmers' problems endangered the existence of another social group — small landowners. The carrying out of the agrarian reform was thwarted also by the rich Dalmatian landowners who were mainly pro-government oriented. These were the Dalmatian radicals. They succeeded through their party connections and with the support of other members of the People's Radical Party to postpone the passing of the law until 1930. In 1922 already the Ministry for the Agrarian Reform submitted a draft of the law which was to regulate the carrying out of the agrarian reform in Dalmatia; this was repeated several times, but with no success. The slow solving of the agrarian question in Dalmatia was also due to the fact that the landowners were Italian citizens, and the appropriate agreement between our country and Italy was made only in 1939, after which the so-called Italian agriculture was solved more quickly.

Liquidation of the agrarian relations in Dalmatia began twelve years after the united Yugoslav state was formed. It was done very slowly, with insufficient number of officers, and accompanied by the constant lack of the financial means. Up to the second world war only a part of the existing agrarian relations in Dalmatia was resolved — those developed before 1900, i.e. which had existed for over 30 years. Other relations, which had developed after 1900, were not liquidated. The owners of the land were given a compensation of 20.000—30.000 dinars depending on the intrinsic value of the land and the duration of the agrarian relation. The amount of the compensation itself shows that the Law from 1930, which should have resolved the existing agrarian relations in Dalmatia, was not brought for the sake of the farmers but in the interest of the landowners. In this way the owners solved their problems with those who cultivated the land but refused to pay the income, providing for themselves a much more continuous rent. In the first and the subsequent periods the courts on the territory of Dalmatia received 144.071 agrarian applications for solution of the agrarian relations, 97,9% of which went for the district courts in the towns which are today on the territory of Croatia. The peasants in Dalmatia got through the agrarian reform between 50.000 and 60.000 hectares of land before 1941. The agrarian relations of feudal character in Dalmatia were not entirely eliminated until the second world war. That has done after the war in the new state.